

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Aldo van Eycks

EXPO EXPERIMENT

1

2016

4 | De Erfgoedwet

Over een halfjaar treedt er een nieuwe wet in werking voor musea, monumenten en de archeologie. Een blik vooruit.

12 | Met dank aan de bom

Archeologische afdekklagen worden dunner. Nu is onderzocht hoe snel dat gaat, met behulp van de radioactieve neerslag van oude kernproeven.

16 | Van hun voetstuk

Het is aan de orde van de dag dat iemand een bronzen beeld uit de openbare ruimte steelt. Er is nu een handreiking om dat te voorkomen.

26 | Op z'n 17^e-eeuws

Hoe verbouwden ze in de zeventiende eeuw een kasteel? Binnenkort kan iedereen dat met eigen ogen zien, bij de ruïne van Kasteel Schaesberg.

Erfgoed als decor

Met vrienden logeerde ik een nacht in Bronkhorst, in herberg De Gouden Leeuw. Bronkhorst is een lieflijk dorpje in de Achterhoek. Met stadsrechten, dus eigenlijk is het een stad. Wij waren niet de enige bezoekers. De volgende dag waren de straatjes al vroeg gevuld met mensen. Zij keken rond en fotografeerden erop los. Op het kerkpleintje poseerde een grote groep oudere wielrenners, strak in blauw lycra, voor een soort klassenfoto. Met als achtergrond de schilderachtige gevels van Bronkhorst, vol luiken, roeden en muurankers. Een fraai decor.

Ik moest denken aan Amsterdam. Iedereen kan tegenwoordig in de krant lezen hoe Amsterdammers hun beklag doen over de groeiende groep toeristen. Niet zo zeuren, denk ik dan, want zij brengen ook geld in het laatje, zoals ik deed in de herberg van Bronkhorst. Al die vakantiegangers komen vooral voor de mooie huizen en de grachten. Ze lezen erover. Gidsen vertellen hun geschiedenis. De monumenten zijn geen decor, maar doel.

Anders is dat bij evenementen. Op bijvoorbeeld Koningsdag of tijdens de Gay Pride bezwijken de bruggen haast onder het gewicht van de feestvierders. Daarbij raken altijd wel gebouwen besmeurd en beschadigd. Hoeveel urine kan een oude baksteen hebben? Zouden deze uitgelaten gasten wel eens een blik op de historische omgeving werpen? Of is die op zo'n feest verworpen tot sfeervol decor?

'De wereld is een speeltoneel', schreef Vondel op het moment dat de Amsterdammers de grachtengordel groeven en Bronkhorst na een allesvernietigende brand herbouwd werd. De drommen feestgangers zijn op dat toneel de acteurs én ze vormen hun eigen publiek. En de eigenaren van de oude huizen en de andere monumentenzorgers, wat zijn die dan? De toneelknechten die de decors overeind houden? Maar de wereld is geen speeltoneel. Die is echt. De gebouwen zijn echt. En hun geschiedenis is echt. Hun monumentale waarde verdient het om meer te zijn dan een decor.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | Aldo van Eyck
- 10 | Gel voor Christus
- 15 | Kunst Zoekt Plek: Ijsberen
- 18 | Kijk! Kadastrale minuutplans
- 20 | Impuls voor kunstonderzoek
- 22 | Drie Dingen
- 23 | Harde cijfers

- 24 | De Deltawerken
- 29 | Aangenaam Kennis Te Maken: 2 specialisten archeozoölogie
- 30 | Gevaarte op een goudschaaltje
- 32 | Rolstoelen in monumenten
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde Een gereconstrueerde kamer van Aldo van Eyck
Zie pagina 8.
Foto Museo Reina Sofia

CEES VAN 'T VEEN
algemeen directeur

SERVIESGOED VOOR EUROPESE OGEN

Sinds 1 januari is Nederland voor een halfjaar voorzitter van de Europese Unie. Gedurende die tijd vergaderen de ambtenaren uit de 28 Unie-landen in een tijdelijk gebouw op het voormalige Marineterrein in Amsterdam. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken zette daar twee imposante vitrinekasten neer en vulde die met serviesgoed uit de kunstcollectie van de Staat die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. In de ene vitrine staan Delfts aardewerk en Chinees porselein uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. In de andere bevindt zich onder meer sober glaswerk uit de Glasfabriek Leerdam. Er zullen vele Europese blikken langsglijden.

De vitrines worden ingericht

'UBERPRUTSER' WINT WEER

In november boog een professionele jury zich over de inzendingen voor Wiki Loves Monuments. Ruim vierduizend foto's van Nederlandse monumenten dongen mee in deze fotowedstrijd van Wikipedia. De jury, waar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deel van uitmaakt, kende net als in 2013 de eerste prijs toe aan de deelnemer met de schuilnaam 'Uberprutser'. Dit jaar won hij een fotoreis voor zijn foto van de betonnen Belvédère-uitkijktoren van Oranjewoud uit 1924. Hoewel de wedstrijd is afgelopen, blijft het mogelijk om foto's van monumenten aan de internet-encyclopedie toe te voegen. Deze zijn dan voor iedereen vrij beschikbaar.

FOTO: UBERPRUTSER

De winnende foto

WERELDERFGOED IS GOED OP WEG

Het Nederlandse werelderfgoed is minder bekend dan je denkt. Daarom doet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed daar iets aan. De dienst financierde de bruine borden die de ANWB in november langs de rijkssnelwegen rond Utrecht en Rotterdam plaatste. De borden attenderen de automobilisten op het Rietveld Schröderhuis en de Van Nellefabriek, met een verwijzing naar hun werelderfgoedstatus. Ook de Waddenzee en Willemstad op Curaçao krijgen spoedig vergelijkbare borden. Dan zijn alle tien de Nederlandse werelderfgoederen voorzien.

Het nieuwe bord bij Rotterdam

KAREN DE VRIES WINT W.A. VAN ES-PRIJS

De prestigieuze W.A. van Es-prijs is dit keer gewonnen door Karen de Vries van de Rijksuniversiteit Groningen voor haar *research master-scriptie* *Together apart: Iron age deposition practices on the Fries-Drents Plateau*. De W.A. van Es-prijs is een stimuleringsprijs voor jong onderzoekstalent op het gebied van de Nederlandse archeologie. Aan de prijs, die jaarlijks in november wordt uitgereikt, is een geldbedrag van € 2000 verbonden, beschikbaar gesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De jury typeert de scriptie van De Vries als een goed onderbouwd, helder geschreven en fraai geïllustreerd onderzoek, waarin ritueel begraven voorwerpen in relatie tot elkaar zijn geanalyseerd.

DE EERSTE NATIONALE COLLECTIEDAG

Op 14 maart vindt in filminstituut Eye in Amsterdam de eerste Nationale Collectiedag plaats. 'Eye op bewaren' wordt georganiseerd door de Museumvereniging en is een bijeenkomst voor iedereen in Nederland en Vlaanderen die met openbaar toegankelijke verzamelingen werkt. Op de Kennismarkt zullen specialisten van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met de deelnemers informatie over kwaliteitszorg en beheer uitwisselen.

LEZEN MET PLEZIER

Hartelijk dank aan de lezers die de moeite hebben genomen om de enquête over het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in te vullen. U leest het blad duidelijk met plezier. Veel mensen slaan geen letter over, vinden de artikelen goed geschreven, van een prettige lengte, en begrijpelijk en diepgaand genoeg. De rubrieken, zoals Kijk! en Voor & Na, zijn populair. U vindt het Tijdschrift mooi vormgegeven, dik genoeg en een voorbeeld voor andere bladen. De helft van de lezers is blij met het opvallende formaat. Veel mensen laten het blad ook aan anderen lezen en de meesten bewaren de nummers en zouden er wel meer per jaar willen ontvangen. De Rijksdienst gaat dus door op de ingeslagen weg en neemt uw sporadische kritische punten ter harte.

10^e MUSEUMCONGRES IN AMERSFOORT

In 2016 viert het Museumcongres in Amersfoort zijn tienjarige jubileum. Op 6 oktober ontvangen de Amersfoortse musea

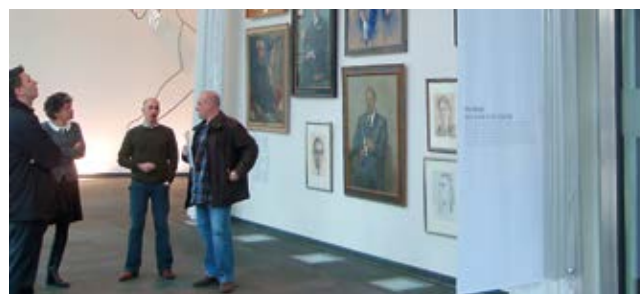

Museum Flehite in Amersfoort

honderden Nederlandse museumdirecteuren. Op het congres zal de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de Jong Talentprijs Musea uitreiken, een variant op de Jong Talentprijs van het Nationaal Monumentencongres. Met deze prijzen zet de dienst jonge, talentvolle erfgoedmensen in het licht en stimuleert de branche om zich te verjongen en te vernieuwen.

SNELLER RISICO'S INSCHATTEN

Er bestaat nu een snellere variant van het digitale handboek *Collectierisicomanagement*. Hiermee kunnen musea op een handige manier de risico's inschatten die hun verzameling loopt. Moet ik mijn collectie verzekeren? Wat zijn de risico's van opstelling op niet-museale locaties? Kan de klimaatinstallatie 's nachts veilig uit? In het afgelopen jaar testte de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de snelle methode. Zes Leidse musea beantwoordden er hun vragen mee. Het handboek is gratis beschikbaar via www.cultureelerfgoed.nl. Binnenkort zal daar ook een versie te vinden zijn die eenvoudiger toegankelijk is. Nadere informatie: Agnes Brokerhof, a.brokerhof@cultureelerfgoed.nl. ✉

Wat zijn de risico's van opstelling op niet-museale locaties?

Wat zijn de consequenties?

IN AANTOCHT: DE ERFGOEDWET

In de Erfgoedwet wordt expliciet vastgelegd dat het verplicht is om een rijksmonument in stand te houden

Over een halfjaar treedt er een nieuwe wet in werking voor musea, monumenten en de archeologie. Wat zal deze Erfgoedwet veranderen voor de mensen die in deze sectoren werkzaam zijn?

Een blik vooruit. GÁBOR KOZIJN

Het gaat erom dat de eigenaar tijdig het onderhoud uitvoert

Volgens cultuurminister Jet Bussemaker zal de *Erfgoedwet* een erkenning zijn van de waardevolle positie die monumenten, museale voorwerpen en archeologische overblijfselen innemen in onze samenleving. 'Cultureel erfgoed is de bron van het verhaal over de geschiedenis van Nederland', zo zegt de minister. 'Het maakt het verleden zichtbaar en versterkt zo ons culturele en historische besef. Cultureel erfgoed is niet alleen een bron die ons bindt en inspireert, maar is op vele vlakken van grote waarde: van de wetenschap tot de economie. Reden te meer om ervoor te zorgen dat ons culturele erfgoed ook voor toekomstige generaties behouden blijft. De *Erfgoedwet* maakt de regels voor de omgang met ons erfgoed eenduidig, zodat helder is wie waarvoor verantwoordelijk is en hoe het toezicht daarop geregeld is.' De huidige versnippering in verschillende wetten en regelingen was een belangrijke aanleiding om een integrale wet op te stellen voor het beheer en het behoud van monumenten, museale voorwerpen en archeologische overblijfselen. De nu geldende wetten, zoals de *Monumentenwet 1988* en de *Wet tot behoud van cultuurbezit*, gaan vervallen. De *Erfgoedwet* zal zaken regelen die centraal staan in het behoud van een grote hoeveelheid culturele schatten van Nederland. Denk aan zaken als rijksmonumenten aanwijzen en normen opstellen om museale collecties goed te kunnen beheren. Bij het voorbereiden van de wet is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nauw betrokken geweest, net als verschillende maatschappelijke groeperingen. De *Erfgoedwet* zal waarschijnlijk op 1 juli van dit jaar in werking treden.

Zeer betrokken

Een van de uitgangspunten van de *Erfgoedwet* is dat de verantwoordelijkheid van de overheid en de overige erfgoedzorgers expliciet vast komt te liggen. De laatstgenoemden hebben over het algemeen veel kennis en zijn zeer betrokken bij het culturele erfgoed. Zo krijgt de Museumvereniging een belangrijke rol als bijvoorbeeld gemeenten kunstwerken willen wegschenken of verkopen. Welke consequenties zal de *Erfgoedwet* hebben voor het dagelijkse werk van de mensen die zo goed zorgen voor het culturele erfgoed van Nederland? Een greep uit de wijzigingen.

Voor de eigenaren van een rijksmonument zal de nieuwe wet een onverbloemde plicht kennen om hun gebouw in stand te houden. Deze verplichting tot het onderhoud dat daarvoor noodzakelijk is, is niet nieuw. De plicht is namelijk in de jurisprudentie al vastgesteld, maar hij wordt straks zichtbaarder in de wet. Een verplichting voor eigenaren om hun monument te behoeden voor verval is in ons land al een eeuw onderwerp van discussie. Henri Lenferink, burgemeester van Leiden en voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, weet daar alles van: 'De Bond ijvert al vanaf zijn oprichting in 1899 voor een onderhoudsplicht voor monumenten. In de *Monumentenwet* werd die echter bewust niet opgenomen. Er leefde in Nederland toch de angst dat daarmee het eigendomsrecht te veel geweld werd aangedaan. Dat standpunt had iets vreemds, aangezien op die manier wel het actief beschadigen of vernietigen van monumenten verboden was, maar niet het verwaarlozen ervan. Juist die verwaarlozing was iets waar de »

» gemeenten tegenaan liepen. Die discrepantie zagen rechters gelukkig ook. De laatste jaren schoven hun uitspraken geleidelijk in de richting van een onderhoudsplicht.’

Gewaarborgd behoud

In verschillende rechtszaken oordeelde de rechter dat de eigenaren inderdaad de plicht hebben om hun rijksmonument zodanig te verzorgen dat het behoud ervan gewaarborgd is. Deze instandhoudingsplicht wordt in de *Erfgoedwet* vastgelegd. De plicht zal vormgegeven zijn als verbod om een rijksmonument onderhoud te onthouden dat noodzakelijk is voor de instandhouding ervan. Deze expliciete wettelijke plicht maakt het voor gemeenten – die de wet handhaven – gemakkelijker dan nu om een eigenaar te wijzen op zijn verantwoordelijkheid.

Het gaat overigens niet om een plicht om het rijksmonument steeds in *pico bello* staat te houden. Het gaat erom dat de eigenaar tijdig het onderhoud uitvoert dat noodzakelijk is om het voortbestaan van het monument te garanderen. Niet direct bij elk ontbrekend lijkje verf is hij dus in overtreding. Voorzitter Henri Lenferink is tevreden: ‘Met de *Erfgoedwet* zal het allemaal volstrekt helder worden. De Bond is erg blij met het bereiken van deze mijlpaal. De gemeenten kunnen volop aan de slag.’

Een goed handvat

De gemeenten mogen bij de handhaving van de instandhoudingsplicht niet wachten tot het dak bijna instort, maar horen al in actie te komen wanneer de schade nog beperkt is. Eddie Koopmans is toezichthouder monumenten bij de gemeente Steenwijkerland. Voor hem is de opname van de plicht in de wet een goed handvat om tijdig met de eigenaar in gesprek te gaan over het onderhoud van zijn monument. ‘Ik ben van mening dat de plicht een positieve toevoeging is. Deze zorgt voor een andere manier van toezicht. Je

gaat allereerst, net zoals wij nu doen, goed voorbereid het gesprek met de eigenaar aan en probeert het onderhoud met overtuiging voor elkaar te krijgen. Maar je kunt in lastige gevallen ook met de wet onder de arm de eigenaar verplichten om de nodige werkzaamheden uit te voeren. Het is fijn om te weten dat je dat achter de hand hebt.’

‘Ik verwacht dat veel gemeenten en eigenaren van monumenten zullen moeten wennen aan de expliciete verplichting’, vervolgt toezichthouder Eddie Koopmans. ‘Het ideale plaatje is dat gemeenten investeren in toezichthouders die het monumentenbestand kennen en die in een vroeg stadium de eigenaar kunnen stimuleren om met het onderhoud aan de slag te gaan. En ik vermoed dat meer eigenaren abonnee worden van de Monumentenwacht om inzichtelijk te krijgen waar en wanneer er onderhoud te verwachten is. Zo kan de eigenaar een meerjarig onderhoudsplan maken en hiervoor subsidies aanvragen en zelf geld reserveren.’

Toetsen op kwaliteit

De belangrijkste verandering voor archeologen is dat onafhankelijke instellingen opgravende bedrijven en gemeentelijke archeologische diensten gaan certificeren. Beleidsmedewerker Marjolein Verschuur van de Rijksdienst stelt dat zo de kwaliteit van de opgravingen beter getoetst kan worden. ‘De meeste archeologische bedrijven werken al goed conform de huidige normen, maar het nieuwe kwaliteitskeurmerk zal explicieter aan hun opdrachtgevers tonen dat zij betrouwbare partners zijn.’

Adviseur Miranda Maring van Hobéon, een van de toekomstige certificerende instellingen, legt uit waarom dat zo is. ‘Onze auditoren met kennis van archeologie, bedrijfsvoering en kwaliteitszorg gaan een dag langs bij het bedrijf en bezien of het voldoet aan de Beoordelingsrichtlijn Archeologie. Zij bezoeken zowel het kantoor als een opgraving waar het bedrijf dan mee bezig is. Aan

het einde van de dag stellen de auditoren vast of de organisatie aan de eisen voldoet en of zij haar kunnen certificeren.' Het certificaat geldt vier jaar. In die periode controleren de auditoren het bedrijf jaarlijks steekproefsgewijs en na vier jaar weer uitgebreid voor een nieuw certificaat.

Niet structureel

Verenigingen voor amateur-archeologie krijgen onder voorwaarden vrijstelling van deze certificeringsplicht. Na 1 juli mogen ze ergens opgraven als de gemeente uitdrukkelijk heeft vastgesteld dat die plaats van beperkte archeologische waarde is. Directeur Marten Verbruggen van Archeologisch Adviesbureau RAAP denkt dat de *Erfgoedwet* het werk van de professionele opgravers niet structureel zal veranderen. 'Al vanaf 2000 werken we volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie en stellen we hoge opleidings- en ervaringseisen aan de archeologen die het werk uitvoeren. Dat is dus niet nieuw.'

'Waar we zeker wel aan zullen moeten wennen is dat wij na 1 juli moeten aantonen dat we ons aan de afspraken houden. Omdat archeologen, gepassioneerd als ze zijn voor het vak, altijd voor de inhoud gaan, wil de administratie daarvan er nog wel eens bij inschieten. En eerlijk is eerlijk: een controlestap aftekenen is makkelijker over het hoofd gezien dan een interessante vondst.'

Waardevolle kunst

En de museale voorwerpen? De overheid hoort zorgvuldig om te gaan met de waardevolle kunst en andere collectiestukken die aan haar zijn toevertrouwd. Daar hoort ook schenken en verkopen bij, want dat komt ook voor. Dat moet goed geregeld zijn. Het gaat in sommige gevallen om objecten waar veel mensen waarde aan hechten. Met de *Erfgoedwet* komt daar een heldere procedure voor. Sander Bersee, directeur Erfgoed & Kunsten van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, stelt dat de *Erfgoedwet* voor meer transparantie gaat zorgen. 'Voor het belang van het culturele erfgoed is het goed dat de procedure wettelijk verankerd wordt. Er is gezocht naar de balans tussen het publieke belang en het belang van de eigenaar van het museale voorwerp. We maken het proces zo transparant mogelijk en het publiek krijgt een stem. Dit zullen belangrijke verbeteringen zijn.'

De Staat, provincies, gemeenten en andere zogeheten publiek-

rechtelijke rechtspersonen zoals waterschappen zijn met ingang van 1 juli verplicht om onafhankelijk advies van een deskundigencommissie te vragen als zij vermoeden dat het voorwerp dat ze willen verkopen van grote culturele waarde is. Deze organisaties die overheidstaken uitvoeren, moeten daarnaast een dergelijk voornemen altijd publiceren, zodat het publiek daarop kan reageren. In deze procedure zal de overheid zo veel mogelijk samenwerken met de musea.

Beschermenswaardig

Nederland krijgt volgens de Museumvereniging met de *Erfgoedwet* een betere bescherming van museaal erfgoed. Voor musea is vooral van belang dat de overheid als eigenaar van museale voorwerpen bij het weggeven of verkopen daarvan net zo zorgvuldig te werk gaat als musea nu al doen. Algemeen directeur Siebe Weide van de Museumvereniging: 'Zo kan de overheid straks net als musea elke voorgenomen verkoop en schenking melden. Op die manier wordt dat transparanter en beter controleerbaar dan nu gebeurt. Wanneer overheidsinstellingen een collectiestuk in de daarvoor bestemde gegevensbank als beschermenswaardig aanmerken, dan zal een onafhankelijke commissie toetsen of het beter is dat het behouden blijft voor het openbare cultuurbezit van Nederland.' De overheid neemt dat advies mee in haar overweging om het stuk

Nederland krijgt een betere bescherming van museaal erfgoed

wel of niet te verkopen of weg te schenken. Siebe Weide: 'De procedures voor de overheid en de musea zullen op 1 juli gelijkgesteld zijn. Op die datum zal er behalve de *Erfgoedwet* voor de musea ook een nieuwe *Leidraad voor het afstoten van museale objecten* van kracht zijn. Die passen wij momenteel aan.'

Beheersbaar en verantwoord

Het Nationaal Militair Museum bij Soest beheert een verzameling tanks, straaljagers en andere legerparafernalia die eigendom van de rijksoverheid zijn. Paul van Brakel is conservator van het museum en is op dit moment bezig om de collectie op te schonen. 'Het museum is een recente samenvoeging van twee rijksmusea: het Legermuseum en het Militaire Luchtvaart Museum. Beide gingen hiervoor op hun eigen manier met hun verzameling om. In de nieuwe situatie streven we naar een beheersbare en verantwoorde, kleinere collectie. We gaan ongeveer zesduizend voorwerpen een nieuwe bestemming geven. De *Erfgoedwet* zal dus ook zeker voor ons gevolgen hebben.'

De *Leidraad voor het afstoten van museale objecten* geeft het Militair Museum al sturing hoe het dit het beste aan kan pakken. De *Erfgoedwet* zal het verder formaliseren, zo denkt Paul van Brakel. 'In de huidige situatie kennen we niet de plicht tot het instellen van een adviescommissie. Toch hebben wij en onze voorgangers het altijd van belang gevonden de sanering van de collectie zo transparant mogelijk te houden. Dat betekent dat we ons plan voor herplaatsing van de zesduizend stukken voorgelegd hebben aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De adviezen en opmerkingen van de dienst nemen wij altijd ter harte. Na 1 juli zullen we hier ook de adviescommissie bij betrekken.' ■

Gábor Kozijn is communicatieadviseur *Erfgoedwet* bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.kozijn@cultureelerfgoed.nl.

De kwaliteit van opgravingen kan straks beter getoetst worden

Een kunstveiling: er komt een vaste procedure voor de verkoop van kunst uit overheidsbezit

De kamer in 1952 en zoals die momenteel te zien is in Madrid, met de dichtregels van Lucebert. In 1952 zit architect Aldo van Eyck op de bank

Experiment in paars

Iedereen kan deze zomer in het Cobra

Museum door een kamer van architect

Aldo van Eyck lopen. Het is een reconstruc-

tie. Oorspronkelijk stond het halfpaarse,

halfblauwe experiment 64 jaar geleden

slechts korte tijd op een tentoonstelling in

Amsterdam. LUDO VAN HALEM & LAURA STAMPS

In 1952 organiseerde de Stichting Mens en Huis een ambitieuze expositie in het Stedelijk Museum van Amsterdam. De stichting had moderne meubelen en andere gebruiksvoorwerpen geselecteerd die uitblonden door hun functionele schoonheid. Veel waardering ondervond de tentoonstelling niet. Dat lag niet zozeer aan de esthetische kwaliteit van het getoonde, maar vooral aan de begeleidende teksten. Recensenten waren eensgezind in hun commentaar dat de samenstellers hun hand hadden

en blauw

overspeeld met uitspraken als 'Wie de ander neemt zoals hij behoort te zijn, en niet zoals hij "is", bouwt mee aan een verantwoorde gemeenschap' en 'Koop geen lampekappen die gekleurd licht geven'.

De firma Metz & Co, die meubelen had geleverd, trok zich publiekelijk terug uit de tentoonstelling en in Elsevier verweet de industrieel ontwerper Willem Gispen de samenstellers zelfs 'geestelijke dictatuur' uit te oefenen. Dat was geen licht verwijt kort na het einde van de Duitse bezetting. Er bekliefde dan ook weinig. In tegenstelling tot het concurrerende Goed Wonen veroverde de Stichting Mens en Huis noch de gelijknamige tentoonstelling een plek in de geschiedenis van de Nederlandse binnenhuiskunst, op één onderdeel na.

Tijdelijke ruimte

In het Stedelijk had de architect Aldo van Eyck een tijdelijke ruimte gemaakt waarin geen voorwerpen werden getoond, maar die zelf het onderwerp van expositie was. Zestien vierkanten vormden de vloer, de wanden en het plafond. Voor één vierkant had beeldend kunstenaar Constant een schilderij gemaakt. De overige vierkanten werden blauw of paars geschilderd. De verlichting bestond uit een industriële gloeilamp van 1000 Watt, die in het midden van een van de vlakken hing. Om te zitten had Van Eyck een houten bank ontworpen. Op een van de wanden stonden enkele dichtregels van Lucebert uit zijn eerder dat jaar gepubliceerde bundel *Apocrief*.

Meer dan zestig jaar later dient zich een uitgelezen gelegenheid aan om Van Eycks kunstkamer te reconstrueren. Komende zomer besteedt het Cobra Museum in Amstelveen namelijk aandacht aan Constants werk uit de jaren vijftig met de tentoonstelling *Constant: Spelen met ruimte en kleur*. Daar zal de kamer van Van Eyck opnieuw verrijzen. Wie niet zo lang kan wachten, kan nu naar het Museo Reina Sofía in Madrid gaan, waar de reconstructie al op de expositie *Constant: New Babylon* te zien is. Deze expo is gemaakt door het Gemeentemuseum Den Haag.

Authentieke technieken

Om de kamer zo goed mogelijk na te kunnen bouwen wonnen de musea advies in bij onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De dienst kon hen in contact brengen met de juiste mensen in de verfindustrie en de restauratie om de reconstructies van het schilderwerk, de architectuur, het schilderij en het meubel in de authentieke technieken mogelijk te maken. Van de oorspronkelijke kamer resten namelijk enkel zwart-witfoto's. En zeefdrukken. In de kamer zag Constant aanleiding om een manifest te schrijven over ruimtekunst die voortkomt uit een intensieve samenwerking van architecten en kunstschilders. Het manifest verscheen een jaar na *Mens en huis*, samen met enkele zeefdrukken en een foto, onder de titel *Voor een spaciaal colorisme*. Daarmee behoeft Constant de tentoonstelling voor de vergetelheid.

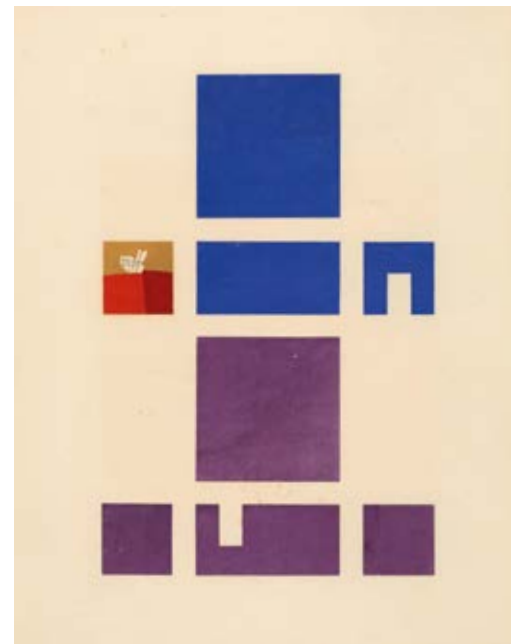
In de ruime halve eeuw die sinds de expositie verstreek, ging de aandacht meestal uit naar de theoretische kant van deze samenwerking tussen Constant en Van Eyck. Zij is in Constants oeuvre vooral gezien als de opmaat voor zijn interesse in architectuur, die tot de imaginaire wereldstad *New Babylon* leidde. Bij

Deze foto's waren van onschatbare waarde als visuele bron van informatie

Van Eyck kondigde ze een kleurgebruik aan dat meermalen in samenwerking met beeldend kunstenaars tot stand kwam. In tegenstelling tot experimenten met ruimte, kleur en vorm uit het interbellum, zoals die van El Lissitzky of Piet Mondriaan, is de kamer van Van Eyck nooit eerder gereconstrueerd.

Een verantwoorde reconstructie

Bij het onderzoek naar de mogelijkheden om tot een verantwoorde reconstructie te komen bleek al snel dat de ontwerp- en werktekeningen niet meer voorhanden waren. Ook het tentoonstellingsdossier van het Stedelijk verschaftte weinig informatie. De grafiekmap *Voor een spaciaal colorisme* en een vrijwel gelijktijdige publicatie in het tijdschrift *Forum* met onder meer een ruwe plattegrond boden echter voldoende aanknopingspunten. Maatvoering en

Een van de zeefdrukken uit 1953 toont de uitgeklapte vloer, de wanden en het plafond

FOTO GEMEENTEMUSEUM, DEN HAAG

kleur konden daaruit worden afgeleid. Maar de twee uitgaven beantwoordden niet de vragen over de wijze waarop de ruimte destijds was uitgevoerd. De foto uit de map was te grof gerasterd om uitsluitend over de materialisatie te geven en liet slechts één aanzicht van de ruimte zien. Toen bleek het archief van de fotograaf, Jan Versnel, in het Maria Austria Instituut meerdere originele opnamen te bevatten. Deze foto's waren van onschatbare waarde als visuele bron van informatie.

Uit de opnamen kon bijvoorbeeld worden afgeleid dat Van Eyck zijn bankje uit ruw timmerhout had laten maken. Dat de vloer uit grote platen was opgebouwd, waarschijnlijk hardboard. Dat de lamp, die vaak als 'peertje' was omschreven, een uitzonderlijk forse gloeilamp met een grote E40-fitting was. En dat Constant geen gladde wandschildering had gemaakt, maar zijn voorstelling pasteus met olieverf op doek had opgezet. Op basis van de foto's kon ook het lettertype van de dichtregels digitaal worden gereconstrueerd, nadat een lange zoektocht naar de originele biljetletters geen bevredigend resultaat had opgeleverd. 'Spaciaal colorisme is geen theorie maar een praktijk!' Met die vlammende woorden besloot Constant zijn manifest. De reconstructie biedt voor het eerst sinds 1952 de gelegenheid die efemere praktijk van toen weer in werkelijkheid te beleven. ■

Ludo van Halem is conservator twintigste eeuwse kunst bij het Rijksmuseum en gastconservator van het Cobra Museum voor Moderne Kunst en Laura Stamps is conservator moderne kunst bij het Gemeentemuseum Den Haag, l.van.halem@rijksmuseum.nl & lstamps@gemeentemuseum.nl. Nadere informatie: Mariël Polman, specialist kleur en schilderijen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.polman@cultureelerfgoed.nl.

'Constant: Spelen met ruimte en kleur' 28 mei tot eind september in het Cobra Museum voor Moderne Kunst in Amstelveen. 'Constant: New Babylon' gelijktijdig in het Gemeentemuseum in Den Haag en nog tot en met 29 februari in het Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía in Madrid.

De overgeschilderde kruiswegstaties van Assendelft

Gel voor Christus

Goedbedoeld, maar niet goed overwogen. Zo werden de kruiswegstaties van de rijksmonumentale kerk van Assendelft opgeknapt. Met gel is het nu gelukt dat weer ongedaan te maken. Hoe je nieuwe olieverf van oude olieverf afhaalt. BERNICE CRIJNS & WILLIANNE VAN DER SAR

Met een scalpel verwijdert restaurator Willianne van der Sar fragmentjes nieuwe verf van een van de kruiswegstaties

In 1893 voltooit de kunstschilder Jan Bleijs de laatste kruiswegstatie in de kerk van zijn vader. Die is architect en heeft daar in Assendelft, een langgerekt lintdorp in Noord-Holland, de neoromaanse Odulphuskerk als een doordachte eenheid ontworpen. Dus inclusief het meubilair, de begraafplaats en de kruiswegstaties. Voor die laatste had hij in de twee zijmuren een serie leistenen platen laten inmettelen, omkaderd door aarderode bakstenen. Op die platen schildert zijn zoon Jan de traditionele reeks stappen die Jezus doorloopt vanaf het moment dat hij ter dood wordt veroordeeld tot en met het ogenblik dat hij in zijn graf wordt gelegd. Jan Bleijs houdt zich daarbij goed aan de eenheid die zijn vader nastreeft. Hij schildert met terughoudende kleuren die nauw op de andere tinten van het interieur aansluiten. Zelfs de matte glans van zijn olieverf past perfect bij de sfeer van de rest van de Odulphuskerk. De kruiswegstaties zijn nadrukkelijk geen losse schilderijen.

Bleijns werkt Christus en de andere centrale personen gedetailleerder uit dan hun omgeving. Die houdt hij bewust vaag. Zijn snelle, trefzekere stijl oogt niet al te realistisch. Eerder symbolistisch. Dat is vast de invloed van August Allebé. Van deze schilder heeft Bleijns acht jaar lang les gekregen aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. In zijn onscherpe staties kun je een perspectiefisch effect zien, dat de emotionele ervaring van de kruisweg ondersteunt. Het einde van de negentiende eeuw is bovendien een tijd waarin schilders niet alleen met stijlen, maar ook met nieuwe materialen experimenteren. De zuigende leistenen zorgen er bijvoorbeeld voor dat het bindmiddel van de olieverf inzinkt. Hierdoor krijgen de muurschilderingen een mat karakter.

Opfrisbeurt

In 2013 heeft het bestuur van de rijksmonumentale Odulphuskerk deze overwegingen over context, techniek en stijl niet scherp als twee parochianen aanbieden de staties op te knappen. De kerk staat er 125 jaar en dat moet gevierd worden. Het idee bestaat dat de onscherpe kruisweg in de afgelopen eeuw vervaagd is. De opfrisbeurt wordt grondig aangepakt. De personen en achtergronden worden in fel gekleurde olieverf scherper aangezet. In feite ontstaan er nieuwe schilderijen, over de oorspronkelijke heen, in een andere stijl. Halverwege hoort de gemeente over de werkzaamheden en legt ze stil. Het bestuur heeft de gemeente bovendien niet om toestemming gevraagd, en dat hoort wel bij een rijksmonument. Hoe kan dit niet goed overwogen werk nu weer ongedaan gemaakt worden? De gemeente vraagt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om raad. Het bestuur raakt overtuigd, neemt zijn verantwoordelijkheid en geeft opdracht tot herstel.

Eind 2015 hebben restauratoren de overschilderingen met succes verwijderd, maar dat was nog een hele uitdaging. Want zowel de

originele als de nieuwe staties waren met olieverf geschilderd. Het uitharden van olieverf is echter een langzaam proces, waarbij de moleculen vernetten onder invloed van licht en lucht. Dit betekent dat de twee olieverflagen gedurende het uitharden steeds sterker aan elkaar hechten. Hoe langer je wacht hoe moeilijker het wordt om de nieuwe verflagen van de oude te scheiden. Dan zijn er agressieve oplosmiddelen nodig die helaas de originele verf zullen beschadigen. Als je op tijd ingrijpt, is er een kans van slagen die in het verschil in oplosbaarheid tussen jonge en verouderde olieverf zit. Hierdoor kun je een oplosmiddel kiezen dat de verse verf van de overschildering oplost terwijl de originele verflaag ongedeerd blijft.

Geen kant-en-klare afbijt

Dat is precies hoe het in de Odulphuskerk aangepakt is. Niet met een kant-en-klare afbijt, maar met een zelf samengesteld mengsel van oplosmiddelen. Een restaurator stelt zijn eigen middelen samen, afgestemd op de eigenschappen van de overschildering en die van het origineel. Van kant-en-klare producten is de samenstelling te onbekend, en die zouden dus schade aan het kunstwerk kunnen berokkenen. Om gecontroleerder te kunnen werken hebben de restauratoren het mengsel niet vloeibaar, maar als gel gebruikt. Dit voorkomt dat het middel in de originele verflaag en in de daaronder gelegen leisteen trekt. En door de gelvorm kan de werkzame stof langer inwerken en de overschildering opweken. Aan de gel hebben zij een oppervlakte-actieve stof toegevoegd, die helpt om de opgeloste verf goed van de laag eronder af te halen. Deze stof werkt pas als hij in beweging komt. Met de stevige haren van een tamponneerkwast bewogen de restauratoren de gel daarom zachtjes over het oppervlak rond. Daarna haalden zij de met verf verzadigde gel van de staties af. Alleen in de pasteus geschilderde partijen bleven fragmentjes van de overschildering achter. Die hebben ze voorzichtig met een scalpel verwijderd.

Het heeft moeite gekost, maar de symbolistische kruiswegstaties van de Odulphuskerk in Assendelft zien er weer uit als in 1893.

Althans, bijna. Want ze zijn niet geheel schadeloos gebleven.

Nu ze de overschilderingen verwijderd hebben, gaan de restauratoren de kruisweg ook nog herstellen. Het komt vaker voor dat mensen het overschilderen van muurschilderingen als een restauratieve ingreep zien. Maar een restaurator heeft geleerd om alleen de plaatsen waar originele verf verloren is gegaan terughoudend te retoucheren en de rest zo te laten. De intenties van Jan Bleijs en zijn vader zijn in ieder geval niet verloren gegaan. De Odulphuskerk heeft zijn eenheid weer terug. ■

Bernice Crijns is specialist kleur en schilderijen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Willianne van der Sar is zelfstandig restaurator historische interieurs, b.crijns@cultureelerfgoed.nl & colorconservation@gmail.com.

Een
restaurator
stelt zijn
eigen
middelen
samen

De vierde statie in overgeschilderde staat, met felle kleuren en een nieuwe achtergrond

De herstelde vierde statie ziet er weer uit zoals Jan Bleijs haar gemaakt heeft

Onder heel wat akkers liggen archeologische resten. Veilig onder de grond. Maar de regen, de wind en de ploeg maken die afdeklaag langzaam dunner. Er is nu onderzocht hoe snel dat precies gaat, met behulp van niets minder dan de radioactieve neerslag van oude kernproeven. HANS HUISMAN, MENNO VAN DER HEIDEN & JAN-WILLEM DE KORT

De wet beschermt archeologische rijksmonumenten tegen allerlei ingrepen. Toch kunnen ze schade oplopen. Door erosie bijvoorbeeld. Kale grond is daar gevoelig voor, dus dit speelt vooral bij terreinen die gebruikt worden voor akkerbouw. Die liggen immers een deel van het jaar braak. De regen spoelt de grond die de archeologische resten afdekt weg en de wind verwaait de korrels. Ook wanneer de boer ploegt, raakt er aarde weg. Als dit gestaag doorgaat, verdwijnen geleidelijk, centimeter na centimeter, eerst de bovenlagen en daarna de archeologische sporen zelf.

Hoewel de dreiging van eroderen bekend is en de

effecten al verschillende keren zijn beschreven, bestonden er nog geen gegevens over de snelheid waarmee dit gebeurt. Dat maakte het lastig om te bepalen hoe urgent het is om in te grijpen en de vindplaats te beschermen. Bijvoorbeeld door de boer ervan te overtuigen om zijn akkerland om te zetten in weiland. Want een verandering van akker naar grasland is in veel gevallen de beste manier om erosie tegen te gaan. Om die reden verrichtte de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoek naar de snelheid van erosie.

1 tot 2,5 millimeter

Om de uitkomst meteen maar te geven: op de onderzochte akkers ligt die in de orde van grootte van 1 tot 2,5 millimeter per jaar. Deze snelheid meten is niet zo eenvoudig als het lijkt, zeker op akkerland. De hoogte van het maaiveld verandert bij iedere grondbewerking. Verschillen in millimeters per jaar zijn lastig meetbaar als de boer iedere keer nieuwe voren vormt van tien tot vijftien centimeter diep. Tegelijkertijd zijn dergelijke kleine verschillen wel relevant, omdat ze over een periode van eeuwen optellen tot een serieus verlies. Een tweede doelstelling van het onderzoek was dan ook om te testen welke methode het geschiktst is om de snel-

Hoe snel verloopt erosie?

MET DANK AAN DE BOM

heid van erosie in te schatten. Het beste blijkt het te zijn om in profielen of boringen de gehaltes aan plutonium en een isotoop van cesium (^{137}Cs) te meten en gebruik te maken van een nieuw ontwikkelde berekeningsmethode. Hoe kwam de Rijksdienst tot deze bevindingen?

Het onderzoek is uitgevoerd op drie locaties, drie akkers boven een archeologische vindplaats. Met opzet kozen de onderzoekers voor akkers waarvan zij verwachtten dat er sterke erosie plaatsvindt. Erger dan dit wordt het niet. Twee liggen er in het Limburgse lössgebied. Dat zijn het terrein bij het dorp Meerssen met ondergrondse resten van een Romeinse villa en de prehistorische vindplaats bij Beek. De derde is de Grote Houw, een middel-eeuwse wierde in het voormalige kweldergebied van Groningen, aan de andere kant van het land dus. Een wierde is overigens een door mensen aangelegde heuvel om op te wonen. Friezen noemen dergelijke heuvels terpen.

Vier ongeschikte methodes

Op zoek naar de beste methode bleken er vier niet geschikt te zijn. Als eerste pakten de onderzoekers het eenvoudig aan. Met behulp van zogenaamde Laser Induced Detection And Ranging voerde het bedrijf Hagenaars op de drie akkers precieze hoogtemetingen uit. Met deze techniek maak je met laser een zeer gedetailleerde opname van het

oppervlak van de grond. Deze opnamen vergeleken de onderzoekers met jaren eerder gemaakte hoogtestanden. De aanpak bleek minder eenvoudig dan het leek. Standaardfouten en interferenties zijn zo groot dat de erosie niet meetbaar is op twee van de drie vindplaatsen. Op de locatie waar die wel kon worden gemeten, de prehistorische vindplaats bij Beek, is de betrouwbaarheid te laag om de snelheid aan te kunnen tonen. Geen geschikte methode dus.

Daaropvolgend gingen de onderzoekers na of zij afzettingen van geërodeerde aarde konden herkennen met booronderzoek. Op de twee vindplaatsen in het lössgebied bleek dit mogelijk, maar niet op de Grote Houw. Deze methode is dus niet overal inzetbaar. Onder de akker bij Meerssen spoorden zij daarnaast een in de negentiende eeuw ontdekte Romeinse keldervloer op en keken zij of die nu als gevolg van erosie ondieper is komen te liggen. Het bleek dat de diepte bij benadering hetzelfde was, al zit er wel een grote onzekerheid in de meting. Deze derde methode is dus ook niet nauwkeurig genoeg.

Ongefragmenteerde artefacten

Ook testten de onderzoekers in hoeverre erosie invloed heeft op de archeologische resten. Bij Meerssen en op de Grote Houw deden zij oppervlaktekarteringen. Op de Grote Houw zetten zij hiervoor studenten van de Universiteit Groningen en een »

Stagiair
Maud van
Soest van de
Universiteit
Wageningen
verpakt mon-
sters voor
isotopen-
analyse op de
Grote Houw
in Groningen

Als dit gestaag doorgaat,
verdwijnen de archeo-
logische sporen geleidelijk

Bij Beek meet het bedrijf Medusa Explorations isotopengehaltes in de bovenste bodemlaag

Onderzoekers Hans Huisman en Jan-Willem de Kort bestuderen grondlagen in boorkernen van de vindplaats Beek

Veldarcheoloog Wim Jong meet met gps de boorpunten in op de akker bij Beek

» groep vrijwilligers in. De vraag was of je sterk eroderende locaties kunt herkennen doordat daar meer verse, ongefragmenteerde artefacten in de bouwvoor liggen. Om dit te onderzoeken verzamelden de studenten en vrijwilligers de archeologische resten uit de voren. De analyse van grootte en fragmentatiegraad gaf geen duidelijk effect van erosie weer. Dit is dus ook niet altijd een geschikte methode.

Je kunt nu beter bepalen hoe urgent het is om maatregelen te nemen

Bij een vijfde techniek was het echter raak. Uit profielen en boringen namen de onderzoekers monsters voor analyse en dateringen van isotopen. Deze, gemeten door het bedrijf Medusa Explorations en de Universiteit van Colorado, gebruikten zij om te onderzoeken of er sinds 1962 grond was verplaatst door erosie en zo ja, hoeveel dat dan was. In de jaren van 1958 tot en met 1962 deden de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie namelijk hoog in de atmosfeer tests met waterstofbommen.

Radioactieve neerslag

De radioactieve neerslag van deze kernproeven verspreidde zich over het hele noordelijke halfrond. Hierin kwamen niet-natuurlijke stoffen voor, zoals plutonium en een specifieke isotoop van cesium, ^{137}Cs . Ze kwamen homogeen verdeeld op de grond terecht. Een mogelijke bijdrage van de Tsjernobyl-ramp in 1986 bleek niet of nauwelijks meetbaar. Op de plaatsen waar naderhand erosie plaatsvond, zijn ook de gehaltes aan plutonium en ^{137}Cs veranderd. De grootte van die verandering gebruikten de

onderzoekers om de snelheid van erosie te schatten. Voor de interpretatie van deze analyses ontwikkelden zij een nieuw rekenmodel. Eerder gepubliceerde berekeningsmethodes voldeden hier namelijk niet. Met de nieuwe methode schatten zij hoeveel erosie er in de afgelopen vijftig jaar maximaal plaatsvond op de gevoeligste delen van de vindplaatsen. Op de drie akkers varieerden die schattingen tussen de 1 en 2,5 millimeter per jaar. Dat komt neer op 5 tot 13 centimeter verlies sinds 1962.

Het laatste licht

Het Nederlands Centrum voor Luminescentie-datering dateerde bodemmateriaal van de drie akkers met behulp van optisch gestimuleerde luminescentie. Dat is een techniek waarbij je meet wanneer er voor het laatst licht op een zandkorrel is gevallen. Omdat je voor één meting tientallen monsters gebruikt, levert een meting een spreiding op

van dateringen. Op de drie vindplaatsen bleek dat de spreiding aan uitkomsten relevantere informatie opleverde dan alleen een datering.

Monsters die lange tijd net onder de bouwvoor lagen en waar dus lang geen erosie had plaatsgevonden leverden extreme variaties in dateringen. Dit was een gevolg van biologische activiteit van bijvoorbeeld wormen die vers gebleekte zandkorrels naar een iets dieper liggende laag meenamen. Monsters van de plaatsen waar wel recente erosie plaatsvond, vertoonden juist weinig spreiding. De resultaten van de metingen geven daardoor een indicatie van stabiliteit of erosie op langere tijdschalen, van eeuwen tot millennia.

Voorspellen

Doordat er hiermee een goede techniek voorhanden is om de erosiesnelheid van archeologische monumenten te schatten kun je nu ook beter bepalen hoe urgent het is om maatregelen te nemen. Je kunt nu de effecten van veranderingen in landgebruik of klimaat op de erosie van vindplaatsen voorspellen. En je kunt beredeneren welke delen van een vindplaats het meeste risico lopen.

Eerste tests tonen aan dat hier een model van de Universiteit Wageningen geschikt voor is, het landschapsevolutiemodel LAPSUS. Om dit succesvol in te kunnen zetten moet het wel eerst worden aangepast aan de Nederlandse situatie. Ook dient er nog een manier gevonden te worden om om te gaan met het verschil in gestage erosie en catastrofale gebeurtenissen. Zo is het effect van een beetje erosie ieder jaar beter te voorspellen dan vrij zeldzame gebeurtenissen, zoals de intense bodemerossie die kan optreden als er een zware regenbui valt op een pas geploegde akker. ☒

Hans Huisman is specialist instandhouding archeologie en Menno van der Heiden en Jan-Willem de Kort zijn specialist veldarcheologie, alle drie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.huisman@cultureelerfgoed.nl, m.van.der.heiden@cultureelerfgoed.nl & j.de.kort@cultureelerfgoed.nl.

De onderzoekers aan het werk op de Grote Houw

Waar gaan de ijsberen naartoe?

Deze ijsberen hangen al tien jaar te hangen in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Eeuwig zonde, want er kleeft zo'n intrigerend verhaal aan het schilderij. Wie wil het lenen? ERIC DOMELA NIEUWENHUIS

Vijf ijsberen uit Artis zoeken een nieuw tehuis. Ze hebben vijftig jaar in de dieren tuin gewoond en ze zijn al meer dan een eeuw oud. De Engelse kunstenaar John Macallan Swan maakte het grote schilderij *Ijsberen beklimmen een rondrijvende sloep* rond 1900. Hij was een specialist in het uitbeelden van dieren, in het bijzonder roofdieren, zoals leeuwen, tijgers, luipaarden en ijsberen. Deze ijsberen klimmen over de randen van een zinkende sloep. Maar waar zijn de zeelui? Heeft zich hier net een vreselijk drama voltrokken en zijn de poolreizigers verslonden? Of is het alleen een oude boot, die losgegooid is om de hongerige ijsberen af te leiden? Wie het weet, mag het ons melden. In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde het thema van wilde ijsberen, vaak klimmend op wrakstukken, zich tot een afzonderlijk genre. Dat gebeurde vooral na de mislukte poolexpeditie van John Franklin, die in 1845 op zoek ging naar een noordwestelijke doorvaart en nooit meer terugkwam. Pas vijf jaar later werden de eerste bewijzen van het tragische lot van de expeditie gevonden bij Beechey Island in het noorden van Canada. In de jaren daarop gingen

nog diverse andere expedities op zoektocht. Eentje vond een sloep. De verminkingen van de dode leden van de expeditie van Franklin werden aan ijsberen en wolven toegeschreven. De verslagen van de zoektochten moeten sterk tot de verbeelding van tijdgenoten gesproken hebben. In 1947 liet kunstverzamelaar Joseph Drucker het schilderij van Swan, samen met de rest van zijn collectie, voor het Rijksmuseum na aan de Nederlandse Staat. Al in 1954 droeg het museum het doek over aan een van de voorgangers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die het tot 2005 aan de bibliotheek van Artis uitleende. Toen in dat jaar de bibliotheek verbouwd werd, stuurde de dieren tuin de ijsberen terug naar de Rijksdienst en zag af van verdere bruikleen. Nu hangt het schilderij alweer tien jaar in het depot van de dienst. Het meet 152 bij 276 centimeter en het vernis is vergeeld. De ijsberen zijn aan een restauratie toe. Kent u ergens een mooie plek voor hen? ✕

Neem contact op met Eric Domela Nieuwenhuis, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.domela@cultureelerfgoed.nl.

En waar gaat Code 2 naartoe?

In het vorige nummer van het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vroeg de dienst om een plek voor Code 2. Deze sculptuur van Jos Wong uit 1968 is een buitenbeeld van polyester dat niet langer buiten mag staan. Het is meer dan tweeënhalve meter breed en bevindt zich al vijftien jaar in depot. Na de oproep ontstond er van verschillende kanten belangstelling voor Code 2, maar het blijkt niet zo eenvoudig om een buitenbeeld binnen te plaatsen. Wie kent ergens een veilige, openbare plek?

Nadere informatie: dossier Bruiklenen op www.cultureelerfgoed.nl.

Bescherm bronzen buitenbeelden

Van hun voetstuk

Het is aan de orde van de dag dat iemand een bronzen beeld uit de openbare ruimte steelt. Kan dat niet voorkomen worden? Er is nu een handreiking die helpt om de juiste maatregel te kiezen. Denk aan stalen staven, prikkelstruiken of oplettende omwonenden. RUTGER MORELISSEN

Veel bronzen beelden in ons land staan in de openbare ruimte, op pleinen en in parken. Ze zijn er voor iedereen om van te genieten. Maar ze zijn eveneens kwetsbaar, juist omdat iedereen erbij kan. Ook dieven en vandalen.

En aangezien deze kunstwerken er voor iedereen zijn, is de schok groot wanneer ze gestolen of vernietigd worden. Negen jaar geleden vond de geruchtmakende diefstal van De Denker van Rodin uit de tuin van het museum Singer in Laren plaats. Hierna overwogen sommige gemeenten zelfs alle brons van straat te halen. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed besteedt sindsdien extra aandacht aan de beveiliging van de bronzen buitenbeelden die de dienst in bruikleen geeft.

Dat was bijvoorbeeld het geval met de kunstwerken voor het park bij het belastingkantoor in Apeldoorn. Een daarvan was Staand Meisje van de kunstenaar Piet van Heerden. De dienst verankerde Staand Meisje met stalen staven aan haar sokkel. Vanwege haar dunne benen was dit lastig uit te voeren en niet afdoende, zo bleek spoedig. Al een week na de plaatsing was het meisje verdwenen. Ze was omvergetrokken. Slechts haar voeten waren achtergebleven op de sokkel. Een jaar later werd de rest van het meisje teruggevonden in een naburige sloot. Het beeldje is inmiddels gerestaureerd, maar keerde niet terug in de openbare ruimte.

Een duidelijke piek

Diefstal van kunst uit de openbare ruimte is geen nieuw fenomeen, maar de laatste jaren is er wel een duidelijke piek te zien in het aantal incidenten. De economische crisis in combinatie met hoge koperprijzen lijkt de belangrijkste oorzaak te zijn van deze piek. Uit de recente cijfers van de afdeling Kunst- en Antiekriminaliteit van de politie blijkt bronsdiefstal nog steeds een actueel probleem te zijn. Dit ondanks de tegenwoordig weer dalende prijzen van het koper. Zo wijzen de gegevens van de politie uit dat er in 2014 in Nederland ruim tweehonderd bronzen beelden gestolen zijn. Sommige daarvan stonden binnen, maar de meeste stonden buiten, in een tuin of in de openbare ruimte.

De Rijksdienst krijgt dan ook regelmatig vragen over de mogelijkheden om bronzen buitenbeelden te beveiligen. Daarom heeft de dienst daar nu op www.cultureelerfgoed.nl een handreiking over gepubliceerd. Deze kwam tot stand op basis van gesprekken met bronsgieters, onderhoudsfirma's, beveiligingsbedrijven, beheerders en de politie. De beste maatregel verschilt per situatie. Met behulp van de handreiking kan de lezer via een risicoanalyse voor ieder beeld bepalen welke maatregelen het geschiktst zijn. Een

feilloos beveiligingssysteem bestaat echter niet. Diefstal is nooit volledig te voorkomen. Wel is het zinvol om het dieven lastiger te maken. Sommige van de maatregelen zijn inventieve, nieuwe vindingen, andere zijn aangepaste oudere systemen. Maar hoe vernuftig ook, iedere oplossing heeft nadelen. En de kosten variëren sterk.

Slimme camera's

Er is bijvoorbeeld een scala aan elektronische beveiligingsystemen op de markt: camera's, bewegingssensoren, trillingssensoren et cetera. De ontwikkelingen gaan snel. De camera's worden steeds 'slimmer', compacter

Al na een week was er van het bronzen buitenbeeld Staand Meisje niet meer over dan haar voeten

Slechts haar voeten waren achter- gebleven op de sokkel

De teruggevonden gestolen Denker is zwaar beschadigd en wordt gerestaureerd

en goedkoper. Een nadeel van alle elektronische systemen is dat ze gevoed moeten worden met elektriciteit uit het lichtnet of uit accu's. Dat geeft nogal eens problemen. Het lichtnet reikt niet tot diep in elk park en accu's hebben een beperkte levensduur. Bovendien kan elektronische apparatuur in storing raken of onklaar worden gemaakt. En wie houdt de camerabeelden in de gaten? Beheerders kunnen de veiligheid van een beeld ook verhogen met constructieve maatregelen. Zij kunnen rond het kunstwerk barrières opwerpen met paaltjes, hekken, lage prikkeldraden of struikelmatten. Ze kunnen de bevestiging van de sculptuur aan de sokkel of andersoortige ondergrond verbeteren met moeren en schroeven die tegen diefstal bestand zijn, of door het beeld inwendig vast te zetten met stalen staven. Chips en onzichtbare markeringen, zoals SDNA en Smartwater, maken gestolen beelden traceerbaar. Het nadeel van deze oplossing is dat ook de dieven de onzichtbare markeringen niet zien. Daarmee voorkomen deze een roof niet. En daarom zijn een waarschuwend bordje bij het beeld en een stuk over deze maatregel in de krant nuttig. Deze hebben een afschrikwekkende werking.

Een oogje in het zeil

Dieven slaan ook minder snel toe als het beeld en zijn omgeving goed onderhouden zijn en omwonenden duidelijk een oogje in het zeil houden. Het is dus een effectieve maatregel om hen bij de beveiliging van het kunstwerk te betrekken. Mocht een beeld toch gestolen worden, dan komt het van pas als er goede foto's en een beschrijving van zijn. Deze helpen bij het terugvinden, repareren of reconstrueren. Bij dat laatste zijn mallen ook van groot belang. Er komt dus heel wat kijken bij het beveiligen van buitenbeelden. De handreiking helpt de beheerders om tot een weloverwogen bescherming te komen.

Een bronzen buitenbeeld wordt met stalen, roterende staven aan de sokkel vastgezet

Overigens, voor een nog te maken, gloednieuw bronzen beeld geldt dat de kunstenaar, de uitvoerder en de aanstaande eigenaar nog alle mogelijkheden in kunnen bouwen om het te beveiligen tegen diefstal en vandalisme. Daarom is het belangrijk dat de beveiliging al voor de creatie een aandachtspunt is. Dat is eenvoudiger en minder ingrijpend dan achteraf maatregelen nemen. ☒

Rutger Morelissen is specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.morelissen@cultureelerfgoed.nl.

Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de handreiking.

Zie voor meer informatie over veiligheid en erfgoed www.veilig-erfgoed.nl.

KIJK!

WIE BEZAT WAT?

Sinds 1 januari publiceert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 17.000 kaarten uit de negentiende eeuw op zijn Beeldbank. Het gaat om de zogeheten kadastrale minuutplannen. De Vereniging voor de Documentaire Informatievoorziening en het Archiefwezen scande de kaarten uit regionale historische centra en maakte deze openbaar op www.watwaswaar.nl. Die site is nu opgeheven en de Rijksdienst heeft de publicatie van de minuutplannen overgenomen. Wat zijn dat nou voor kaarten?

Ze zijn gemaakt tussen 1811 en 1832. Toen mat de overheid alle percelen grond van heel Nederland op en bracht die in kaart. Er is een register van ruim 250.000 pagina's aan gekoppeld met informatie over eigenaar, oppervlakte, waarde en gebruik. Want de minuutplannen waren onderdeel van een nieuw systeem voor belastingheffing. Ze brengen eigendomsgrenzen in beeld en zijn goed bruikbaar voor nieuwe plattegronden van stad en land aan het begin van de negentiende eeuw. Door de tamelijk fijne schaal kun je zelfs de toenmalige plattegrondvorm van de gebouwen op hoofdlijnen aflezen. De kaarten zijn dan ook een onmisbare bron in analyses van vroegere ruimtelijke ontwikkelingen. De opmetingen waren zo consistent en eenduidig dat ze in 1850 de basis konden vormen voor de eerste topografische kaart van Nederland. ☒

LAMMERT PRINS, *specialist landschapsgeschiedenis bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, l.prins@cultureelerfgoed.nl.

Zie voor de Beeldbank www.cultureelerfgoed.nl.

Netherlands Institute for Conservation, Art and Science

IMPULS VOOR

In een museum, zoals hier in het Rijksmuseum, is het moeilijk om de volle waarde van de tekeningen van Rembrandt te ervaren

Het technische onderzoek naar kunst heeft een impuls gekregen.

Onder de naam Netherlands Institute for Conservation, Art and Science zijn vier vooraanstaande organisaties intensiever gaan samenwerken. JAN VAN 'T HOF & TATJA SCHOLTE

Het zijn misschien wel de persoonlijkste getuigenissen van de kunstenaar die Rembrandt was. Zijn tekeningen. In rake penstreken legde hij dat ene moment vast dat zich zojuist voor zijn oog voltrok. Of voor zijn geestesoog. Rembrandts meesterschap op dit vlak is onomstreden. Daarom is het verbazingwekkend hoe weinig we weten over de manier waarop hij tekende en over het verouderingsproces waarin het uiterlijk van Rembrandts tekeningen ingrijpend is veranderd. Door hun grafische subtiliteit en materiële gevoeligheid zijn deze tekeningen bovendien een uitdaging voor tentoonstellers, makers en restauratoren. Ze zijn klein. En ver weg tentoongesteld, veilig achter glas en zo donker mogelijk, is het moeilijk om de volle waarde van de tekeningen van Rembrandt te ervaren. Er is onderzoek nodig om de beste omstandigheden te bepalen waarin de tekeningen van Rembrandt bewaard en tentoongesteld kunnen worden. Daarom trokken restauratoren van het Rijksmuseum en andere musea in Nederland en Europa aan de

bel van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De dienst heeft ruime expertise op het gebied van het beheer en het bewaren van erfgoed en van onderzoek naar historische inkt. Een dergelijk veelzijdig onderzoek als dat naar de tekeningen van Rembrandt vraagt echter om een bredere interdisciplinaire aanpak. Het nieuwe samenwerkingsverband Netherlands Institute for Conservation, Art and Science biedt uitkomst. Kunsthistorici en restauratoren van het Rijksmuseum, natuurwetenschappers van de Technische Universiteit Delft, kunsthistorici van de Universiteit Utrecht en experts van de Universiteit van Amsterdam bundelen de komende jaren hun krachten met die van conserveringswetenschappers van de Rijksdienst. Samen gaan ze de materiële biografie van Rembrandts inkttekeningen schrijven om hun toekomst te kunnen voorspellen.

Royale financiële steun

Het onderzoek naar de tekeningen van Rembrandt is een van de vele onderzoeken die plaats zullen vinden onder de vlag van het Netherlands Institute for Conservation, Art and Science. In september gaf cultuurminister Jet Bussemaker de aftrap voor deze intensieve samenwerking tussen de Universiteit van Amsterdam, de Technische Universiteit Delft, het Rijksmuseum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek verleent royale financiële steun, voorlopig voor vijf jaar. Er is vijf miljoen euro beschikbaar. Cees van 't Veen, algemeen directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderstreept het belang van de krachten-

KUNSTONDERZOEK

Het is de bedoeling dat ook andere belanghebbenden deelnemen en profiteren

bundeling: 'Ons land is schatplichtig aan het rijke culturele verleden om een instituut te hebben – van internationale faam – dat nieuwe inzichten ontwikkelt en toepast op het gebied van restauratie en conservering van voorwerpen van kunst en cultuur.' De voorzitter van het instituut, Robert van Langh, wijst op het technische karakter van het onderzoek: 'Er zijn veel veronderstellingen over het ontstaan, de huidige verschijning en het voortbestaan van ons culturele erfgoed. Die veronderstellingen willen we toetsbaar maken met het oog op beter behoud.' Waar vroeger alleen een relatief eenvoudige microscoop of infraroodcamera tot het instrumentarium van de onderzoeker behoorde, kunnen we nu de verborgen geschiedenissen van kunstwerken in beeld brengen via verfijnde technologie die ons als het ware door verschillende lagen en tijdsperiodes heen laat kijken.

Voldoende kritische massa

Voorheen werkten drie van de huidige onderzoekspartners al nauw samen. Nu is deze samenwerking versterkt en uitgebreid met de TU Delft. Maarten van Bommel, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam merkt over deze extra partner op: 'We kunnen nu met voldoende kritische massa een brug slaan tussen exacte en geesteswetenschappen.' Nieuwe onderzoeksmethoden zullen bijdragen aan betrouwbare voorspellingen hoe materialen zich op langere termijn gedragen, terwijl de praktijk van het conserveren op een hoger plan wordt getild door inzichten vanuit fundamenteel wetenschappelijk onderzoek. Bij deze thema's kunnen we denken aan prognoses over de verkleuring van werken op papier of het verloop van glasziekte. Maar ook aan de mogelijkheid om gevoelige objecten verantwoord schoon te maken met behulp van nanotechnologie of laserstralen.

Margriet van Eikema Hommes, onderzoeker bij Rijksdienst en de TU Delft voorziet gunstige resultaten: 'De nieuwe natuurwetenschappelijke technieken die binnen het instituut worden ontwikkeld zullen samen met de geesteswetenschappelijke onderzoeksmethoden baanbrekende inzichten opleveren die van groot belang zijn voor de verantwoorde omgang met het culturele erfgoed.' Verder ligt de focus van de samenwerking op het ontwikkelen van beeldtechnieken en een nieuw type kunstgeschiedenis, waarin

technisch onderzoek en het internet worden ingezet om nieuwe verbanden te leggen. Ter illustratie hiervan kan men denken aan historische interieurs. Vaak zijn er onderdelen uit een ensemble verdwenen, maar onderzoek en gericht zoeken naar verbanden in gegevensverzamelingen kunnen helpen om ze op te sporen. Zo kan de eenheid van het interieur in elk geval digitaal gepresenteerd worden en soms weer in volle glorie worden hersteld.

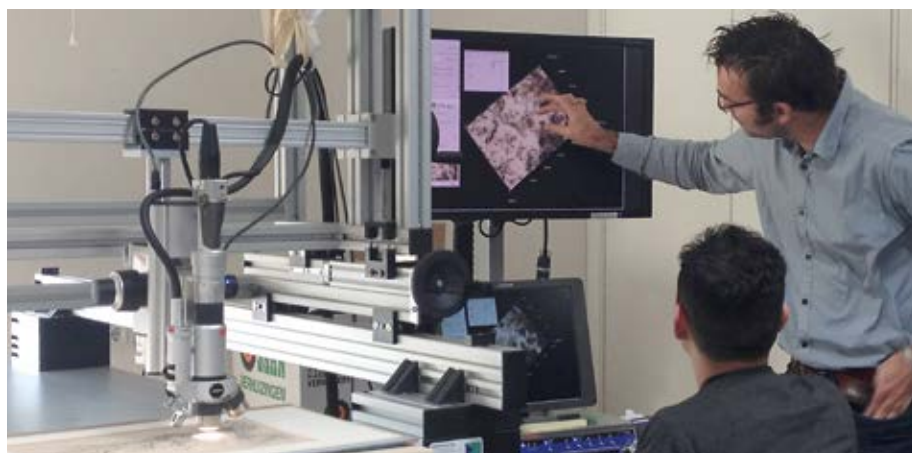
Goudleer en glasappliqué

De onderzoeken waar de Rijksdienst in deze samenwerking bij betrokken is, lopen uiteen van het behoud van goudleer en glasappliqué, tot en met kunsttechnologisch onderzoek naar de schilderijen van Jan Steen en de genoemde tekeningen van Rembrandt. De partners zetten hiervoor onderzoekscapaciteit in en stellen hun laboratoria beschikbaar. Naast de formele partners zijn bijvoorbeeld ook het Mauritshuis, het Van Gogh Museum en het Nederlands Forensisch Instituut directbetrokken. Maar gezien de opzet als netwerkorganisatie is het uitdrukkelijk de bedoeling dat ook andere musea, universiteiten en andere belanghebbenden kunnen deelnemen aan onderzoek en van de resultaten zullen profiteren. Zo doet de Universiteit Utrecht mee aan het onderzoek naar Rembrandts tekeningen.

De verwachte draagwijdte is groot. In Nederland wordt al jaren baanbrekend conserveringsonderzoek gedaan, maar nu krijgt de samenwerking een extra impuls. Dit zal resulteren in wat voorzitter Robert van Langh heeft aangeduid als een nieuw deltaplan voor cultureel erfgoed. Dat sluit ook aan bij initiatieven op Europees niveau, zoals het bouwen van een grootschalige Europese onderzoeksinfrastructuur. Door het instituut te koppelen aan dergelijke initiatieven kan Nederland zowel in Europa als daarbuiten een grote bijdrage leveren aan onderzoek naar de wisselwerking tussen de materie, de waarde en het behoud van cultureel erfgoed. ■

Jan van 't Hof is hoofd Conservering & Restauratie en Tatja Scholte is programmaleider Erfgoed van de moderne tijd, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.van.t.hof@cultureelerfgoed.nl & t.scholte@cultureelerfgoed.nl.

Met dank aan Birgit Reissland en Frank Ligterink.

De nieuwe samenwerking maakt het mogelijk om geavanceerde technieken in te zetten

Een inktlijn gezien door een digitale microscoop

Deze aluminium armband van kunstenaar Hans Appenzeller is vanaf nu in CODA te zien

CODA leent 436 sieraden

Als er iets gemaakt is om te tonen, dan zijn het wel sieraden. Op het jaarlijkse Museumcongres in oktober overhandigde minister Jet Bussemaker van Cultuur 436 sieraden aan CODA, Cultuur Onder Dak Apeldoorn. Pars pro toto deed zij dat door aan de directeur van CODA, Carin Reinders, een armband van Hans Appenzeller uit 1975 te geven. Het museum kan zo zijn wens vormgeven om 'het huis van het sieraad' te zijn. De sieraden maken onderdeel uit van de kunstcollectie van het Rijk die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert.

Vrijwel alle 436 oorbellen, kettingen, horloges, armbanden en ringen zijn in de twintigste eeuw gemaakt. Het zijn niet alleen draagbare stukken, maar ook kunstobjecten, van hout, stof, plastic, goud en zilver. Het Rijk heeft ze ooit gekregen en gekocht, onder andere voor reizende tentoonstellingen in de jaren zeventig en tachtig. Nadien bewaarde de Rijksdienst ze in zijn depot. Het is goed dat een museum de sieraden nu in bruikleen neemt, zodat ze op gezette tijden in gezelschap van fraaie andere exemplaren hun verhaal kunnen vertellen. ✕

Vijf talenten op het podium

In november, op het Nationaal Monumentencongres in Hilversum, stonden ze op het podium, vijf monumentenzorgers die uit 23 kandidaten genomineerd waren voor de Jong Talentprijs 2015. Twintigers vol ideeën hoe versterking van het vakmanschap en innovatie in de monumentenzorg samen op kunnen gaan. Minister van Cultuur Jet Bussemaker sprak met hen. De timmerlieden Koen van der Eng en Sam Hendriks hebben nieuwe inzichten bij het werken met hout, 'toch het mooiste dat er is'. Daar wilde de minister wel meer van weten en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed praat er met beide vakmensen op door.

Jurist Christiaan van Zanten excelleert op een heel ander schaalniveau, dat van het bestemmingsplan. Voor Ilse Koreman zit de innovatie in het verantwoord toepassen van duurzaamheidsmaatregelen. En de prijswinnaar, Karen Schenk, erfgoedmedewerker bij de gemeente Haarlem, bouwt aan een vernieuwend informatiesysteem voor inwoners en ambtenaren. Een weinig zichtbare klus, die met steeds krappere middelen wordt geklaard en waarvan Schenks stille kracht door de jury werd benadrukt. Zij won een zogeheten 'ontwikkeltraject' met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. ✕

Minister Bussemaker met de genomineerden. In het midden winnaar Karen Schenk

FOTO: JOOST ENKELAAR

AFBEELDING EVERT DE NIET, SCHEVENINGEN

Voor de aanleg van de Atlantikwall zijn in Nederland honderdduizenden mensen geëvacueerd

Atlantikwall in première

In de herfst is de korte film *De Atlantikwall: De verborgen grens* in première gegaan in enkele Zuid-Hollandse musea en informatiecentra. In vijftien minuten krijgt de kijker een beeld van het leven in de Nederlandse kuststreek tussen 1940 en 1945. De productie is een initiatief van het Erfgoedhuis Zuid-Holland, met steun van de gemeente Den Haag, de provincies Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Holland en Friesland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De samenwerking is een eerste stap om de verdedigingslinie te betrekken in de verdere ontwikkeling van de kuststrook.

Om een geallieerde invasie te voorkomen legden de Duitsers in de oorlog langs de westkusten van Europa de Atlantikwall aan. Deze linie bunkers, kanonnen en mijnevelden was meer dan vijfduizend kilometer lang. Voor de aanleg zijn in Nederland honderdduizenden mensen geëvacueerd en duizenden huizen afgebroken. Het filmpje laat zien wat dit betekende voor de Nederlanders. Ook wordt de linie getoond vanuit het perspectief van Duitse militairen en propaganda. Dit jaar komen er varianten van het filmpje voor de andere kustprovincies en de gemeente Den Haag. ✕

Onderhoudssubsidie op www.erfgoedmonitor.nl

Harde cijfers

Elk jaar verleent de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vijftig miljoen euro subsidie om rijksmonumenten van te onderhouden. In 2016 zelfs 71 miljoen, voor een keer. Alle aantallen en bedragen van de afgelopen tien jaar staan tegenwoordig op internet.

Handig. DIRK SNOODIJK

Wie een rijksmonument bezit, kan subsidie ontvangen om het van te onderhouden. Sinds een paar maanden publiceert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed daar op www.erfgoedmonitor.nl actuele gegevens over. Robert Berkovits, financieel-economisch beleidsmedewerker bij de dienst, wat zijn dat precies voor gegevens? 'Het gaat om feitelijke informatie. Voor hoeveel monumenten is subsidie aangevraagd? Hoeveel monumenten hebben die gekregen? Waren dat kerken, molens, kastelen? En om hoeveel geld ging het? Dat hebben we voor de laatste tien jaar op een rij gezet. We zullen het telkens op 1 oktober aanvullen met de gegevens van het lopende jaar.' Het geld vormt een bijdrage in de onderhoudskosten en het monument kan van alles zijn, maar geen woning.

Voor wie zijn deze gegevens nuttig?

'We kregen er altijd veel vragen over, van provincies, van gemeenten, van belangenorganisaties. Zo wilde Vereniging De Hollandsche Molen onlangs graag weten voor hoeveel molens er de laatste jaren subsidie was aangevraagd en hoeveel dat was. Op basis van cijfers uit de Erfgoedmonitor bracht de vereniging in beeld wat de basisbehoefte voor molens is en in hoeverre daar op dit moment in wordt voorzien. Als je daarna met elkaar in gesprek gaat, ga je van dezelfde harde cijfers uit.'

Wat kan een gemeente ermee?

'Een gemeente kan bijvoorbeeld kijken hoeveel rijksmonumenten op haar grondgebied subsidie van het Rijk hebben gekregen. En om hoeveel geld dat ging. Stel, van de tien kerken hebben er twee subsidie aangevraagd. En die andere acht staan er

Onderhoud van een rijksmonument

eigenlijk niet zo goed bij. Dan kan de gemeente met die kerkbesturen gaan praten wat ze daar samen aan kunnen doen.'

Zijn deze gegevens ook handig voor fondsen?

'Ja, iedereen die iets over de financiering van monumenten wil weten heeft er iets aan. Tot op een vrij gedetailleerd niveau. Een provinciaal of regionaal werkend fonds vinkt alleen die regio aan waar het zich mee bezig houdt. Dan ziet het fonds wat het Rijk op dit gebied al gedaan heeft.'

Doet deze subsidie waar zij voor bedoeld is?

'Jazeker. Over het algemeen staan de rijksmonumenten er goed bij. Hun eigenaren vragen subsidie aan voor het onderhoud van de komende zes jaar. Na die zes jaar kunnen ze opnieuw subsidie aanvragen voor zes jaar. En dat doen ze.'

En de andere financiële regelingen voor monumenten?

'Daar zullen we dit jaar ook de gegevens van publiceren. Naast de instandhoudingssubsidie bestaat er ook restauratiesubsidie. Die verlenen de provincies. Het Nationaal Restauratiefonds verstrekt laagrentende leningen. Dit fonds is gevoed met rijks geld. En je hebt nog de monumentenaftrek van de Belastingdienst. Deze verschillende vormen van financiering stemt de overheid zo goed mogelijk op elkaar af. Hoe meer gegevens, hoe meer je eruit kunt halen.' ■

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: Robert Berkovits, financieel-economisch beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.berkovits@cultureelerfgoed.nl. Zie www.erfgoedmonitor.nl.

De Haringvlietsluizen en de Zeelandbrug

Wereldberoemd en rijksmonument

Voor het eerst wordt een Deltawerk beschermd als rijksmonument. Begin dit jaar valt de Haringvlietsluizen de eer te beurt. En de Zeelandbrug is net monument geworden. Wat maakt deze bouwwerken zo bijzonder? JACQUELINE VON SANTEN

De Deltawerken staan symbool voor de manier waarop Nederland omgaat met het water. De dammen, keringen en sluizen, die tussen 1954 en 2010 in Zeeland en Zuid-Holland zijn aangelegd, zijn een waterbouwkundige prestatie van formaat. Niet alleen zijn ze een geweldig staaltje technisch vernuft, ook zijn ze esthetisch sterk en fraai ingepast in het landschap. Nederland is er wereldberoemd mee geworden. Daarom wijst cultuurminister Jet Bussemaker een dezer dagen de Haringvlietsluizen én de Zeelandbrug aan als rijksmonument. Na de Watersnoodramp in 1953 maakte Nederland een groot plan om een volgende catastrofe te voorkomen, het Deltaplan. Ideeën die al voor de ramp waren ontwikkeld konden worden aangevuld en versneld uitgevoerd. In plaats van de dijken op te hogen besloot men tot het afsluiten van de zeearmen tussen de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Zo werd de tegen de zee te verdedigen kustlijn verkort.

Voor de uitvoering van het Deltaplan was een bundeling van kennis nodig. Daarom riep Rijkswaterstaat de Deltadienst in het leven, die optrad als ontwerper, aanbesteder en toezichthouder. In een relatief korte tijd bouwde men veertien grote stormvloedkeringen, dammen en sluizen. Hiervoor bedacht de dienst nieuwe berekeningsmethoden en gewaagde constructies. Maar de Deltawerken zijn niet alleen een bescherming tegen het water, zij kregen ook een extra functie als verbindingroutes met de aanleg van lange bruggen en nieuwe wegen en zorgden er zo voor dat Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden goed bereikbaar werden per auto. Met deze verbeterde infrastructuur raakte het eilandenrijk uit zijn isolement en ontwikkelde het zich tot een geliefde vakantiebestemming.

De Haringvlietsluizen

De Haringvlietsluizen uit 1966 maken deel uit van de Haringvlietdam, die de verbinding vormt tussen de eilanden Voorne-Putten en Goeree-Overflakkee. De dam is de afsluiting van het Haringvliet, het zeegat waarlangs driekwart van het water van de rivieren Rijn en Maas wordt afgevoerd. In de dam bevinden zich zeventien geschakelde uitwateringssluizen. Per seconde kan hiermee maar liefst twintigduizend kubieke meter rivierwater naar zee worden geloosd. De sluizen staan daarom wel bekend als de 'hoofdkraan van Nederland'. Tussen betonnen pijlers zijn segmentdeuren geplaatst, die dichtgaan bij een stormvloed. De optimale vorm,

De Zeelandbrug is geen Deltawerk, maar wel hét symbool voor Zeeland

De Haringvlietsluizen maken deel uit van de Haringvlietdam

Niet alleen
zijn ze een
staaltje
technisch
vernuft,
ook zijn ze
esthetisch
sterk

de ligging haaks op de stroomrichting en de grootte van de bouwput zijn bepaald na experimenten in het Waterloopkundig Laboratorium in de Noordoostpolder. Dit Waterloopbos was een uniek, grotendeels in de openlucht gemaakte proeftuin voor proef-ondervindelijk waterloopkundig onderzoek. Met schaalmodellen simuleerden ingenieurs hier de werking van belangrijke waterwerken, zoals de Deltawerken en de havens en kanalen van Rotterdam, Amsterdam en Vlissingen. Vanwege deze bijzondere betekenis is het de bedoeling dat ook het Waterloopbos de status van rijksmonument krijgt.

Het ontwerp van de Haringvlietsluizen was een technisch hoogstandje, onder meer door de NABLA-liggers. Dit zijn kokervormige liggers van voorgespannen beton met een driehoekige dwarsdoorsnede. De enorme afmetingen van de sluizen en het technische vernuft trokken tijdens de bouw veel nieuwsgierigen. Op een expositie kregen jaarlijks meer dan 150.000 bezoekers informatie over de Deltawerken en de Haringvlietdam. De dam is ook onderdeel van het wegennetwerk. Omdat alle techniek onder de weg is gelegd heeft de automobilist hier een fraai zicht over het water.

De Zeelandbrug

Over de Oosterschelde strekt zich een brug uit die is uitgegroeid tot hét symbool voor de provincie Zeeland: de Zeelandbrug. Officieel maakt deze verkeersbrug geen deel uit van het Deltaplan. Hij heeft geen functie als verdediging tegen het water, maar

verbindt de eilanden Schouwen-Duiveland en Noord-Beveland met elkaar. Een snelle verbinding van de provincie Zeeland met het Noorden was van groot belang, zodat agrarische producten sneller afgevoerd konden worden. Om het grote belang te onderstrepen kwam koningin Juliana in 1965 naar Zeeland om de brug open te stellen voor het wegverkeer. De Zeelandbrug is bijzonder vanwege de innovatieve vorm van overspanning. Voor elk van de 54 pijlers zijn drie holle betonnen palen in de zeebodem geboord. Hierop steunen drie kokers, die geprefabriceerde overspanningen van 95 meter vormen. Bij de oplevering was het met 5.022 meter de langste brug in Europa en nog steeds is het de langste van Nederland.

De aanleg van de Deltawerken getuigt van de visionaire aanpak van de waterbouwkundige problematiek van ons land. De werken vormen het resultaat van een combinatie van nationale belangen, zoals veiligheid, infrastructuur en economie. Door de technische uitdagingen en kostenefficiëntie kwamen er innovatieve ontwerpen tot stand. Na elk werk werden de geleerde lessen meege-nomen om een volgend werk nog weer beter en slimmer uit te voeren. Een aanpak waarvan het historische belang nu erkenning krijgt door de bescherming als rijksmonument, en die nog steeds tot de verbeelding spreekt. ■

Jacqueline von Santen is senior adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.von.santen@cultureelerfgoed.nl.

Eind negentiende eeuw fotografeert Rijksarchitect voor de Monumenten Adolph Mulder Kasteel Schaesberg. Zijn vrouw poseert links in het raam

Kasteel Schaesberg herrijst

Op z'n 17^e-eeuws

Hoe verbouwden ze in de zeventiende eeuw een kasteel? Binnenkort kan iedereen dat met eigen ogen zien, bij een ruïne in Landgraaf. Want daar zal Kasteel Schaesberg op ambachtelijke manier herrijzen. Een boeiend experiment. ARYAN KLEIN

Scholieren, vrijwilligers en ambachtslieden zullen vele honderdduizenden veldbrandstenen bakken en een enorme hoeveelheid dakleien kappen. Ook gaan ze op zoek naar oude eiken om daar de balken van te maken voor de daken, de torenspitsen en de vloeren, zodat zij het kasteel en de slothoeve authentiek kunnen herbouwen. Van Kasteel Schaesberg in het Limburgse Landgraaf is vandaag de dag namelijk niet veel over. Restanten van een toren en kelders tonen een glimp van wat hier ooit stond: het middeleeuwse stamslot van de adellijke familie Schaesberg. Stichting Landgoed Slot Schaesberg neemt de herbouw op zich om van het kasteel een leerplek en een toeristische trekpleister te maken. De kasteelruïne is een rijksmonument. Voor de ingrijpende reconstructie raadpleegt de stichting dan ook geregeld de specialisten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op het gebied van baksteen, mortels, natuursteen, kastelen en middeleeuwse archeologie.

De stichting kiest ervoor om het kasteel in traditionele vorm en op een ambachtelijke manier te herbouwen. Die traditionele vorm is die van Kasteel Schaesberg in de zeventiende eeuw, toen het zijn grootste omvang had. De ambachtelijke manier is de wijze waarop er in de zeventiende eeuw gebouwd werd, met de middelen en mogelijkheden van toen. Het kasteel wordt opnieuw opgetrokken met hijskranen, gereedschap, karren, paarden, ladders, tredmolens, steigers, meettechnieken en touwen zoals onze voorouders die vier eeuwen geleden gebruikten. Dit bijzondere initiatief biedt de Nederlandse monumentenzorg een uitgelezen kans om te delen in de kennis die de stichting opdoet met allerlei technieken, waarvan sommige wellicht opnieuw ontdekt moeten worden. Denk hierbij aan het bouwen en gebruiken van een kalkoven of een veldoven voor het bakken van stenen. En aan de verwerking van kalk dat in de rot gelegd wordt om hem beter geschikt te maken voor gebruik als metselmortel.

Hoge adel

De familie Schaesberg behoort tot de hoge adel. De oudste vermelding van de familienaam stamt uit 1239. De Schaesbergs bekleedden al vroeg belangrijke posities onder het gezag van de heren van Valkenburg. In de zeventiende en achttiende eeuw groeide hun aanzien. Zo maakte Johan Frederik van Schaesberg in 1621 carrière aan het hof van de Jülische Pfalzgraf in Düsseldorf. Hun grondgebied behoorde tot 1785 tot het Land van Valkenburg, het jaar waarin Oostenrijk Schaesberg afstond aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Het huidige hoofd van het geslacht is Johannes Graf van Schaesberg-Tannheim.

Kasteel Schaesberg staat in schriftelijke bronnen voor het eerst in 1344 vermeld. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek tonen aan dat het in de veertiende eeuw een rechthoekige burcht was, samen met enkele kleinere gebouwen. Al in 1376 is die burcht verbrand of gesloopt, misschien wel

De toren is nog op zijn 21^e-eeuws versterkt

als oorlogshandeling. Pas twee eeuwen later, in 1571, wordt op de middeleeuwse restanten een nieuw, voornamelijk herenhuis gebouwd, in de stijl van de Maaslandse renaissance. Deze stijl was en is bijzonder in Nederland. Het huis is in 1616 en 1650 uitgebreid. In dat laatste jaar is ook een grote, aanpalende bouwhoeve voltooid. De laatste adellijke bewoner van het kasteel, graaf Sigismund van Schaesberg, overlijdt kinderloos in 1733. Niet veel later zitten in de kerkers enkele leden van de beruchte dievenbende de Bokkenrijders gevangen. Zij zijn hier ook ter dood veroordeeld. Eind negentiende eeuw staat het kasteel leeg en zet het verval in.

Vijandelijk vermogen

De familie Schaesberg bleef wel nog tot 1944 eigenaar van het kasteel. In dat jaar is Schaesberg

De restanten van het kasteel en de hoeve in 2013

bevrijd. Aangezien de familie inmiddels Duits was, onteigende de staat het kasteel als vijandelijk vermogen. Kort daarna verkocht het Rijk het voor honderd gulden aan de toenmalige gemeente Schaesberg. Het kasteel was inmiddels niet veel meer dan een ruïne. De hoofdburcht is in delen ingestort, waardoor er nog maar een klein stuk van de bebouwing overeind stond. De bouwhoeve

De stichting herbouwt het kasteel op een ambachtelijke manier

bleef tot 1964 in gebruik. De laatste eigenaar was de gemeente Heerlen. Tot groot ongenoegen van veel omwonenden brak die in 1968 de inmiddels vervallen hoeve af, ondanks dat er daarvoor diverse pogingen tot restauratie gedaan waren. Regionale media noemden de sloop van de hoeve zelfs 'het schandaal van de eeuw'. In 1974 stortte de kasteeltoren in. Maar de ruïne is niet geheel gesloopt. Na consolidatiewerkzaamheden in de jaren tachtig werd het stil rondom het kasteel.

Dit verhaal leek lange tijd te eindigen met totaal verval, tot 2008. In navolging van enkele succesvolle reconstructies, zoals die van de Franse middeleeuwse burcht Guédelon en die van het zeventiende-eeuwse VOC-schip de Batavia in Lelystad, oppert de gemeente Landgraaf in dat jaar de ambitie om het kasteel en de bijbehorende hoeve op ambachtelijke en wetenschappelijk verantwoorde wijze te herbouwen. Zij onderzoekt de haalbaarheid, gaat in december 2011 unaniem akkoord met een productieplan van erfgoedorganisatie BOEi en stelt geld beschikbaar. Dat laatste doen ook de provincie en de andere gemeenten uit de samenwerking met de naam Parkstad Limburg. Vervolgens is de Stichting Landgoed Slot Schaesberg opgericht, die de herbouw leidt.

Vrijwilligers

Al snel meldden de eerste vrijwilligers zich aan. Er is voor hen genoeg te doen. Zij bouwen momenteel een bezoekerscentrum, ambachtelijke werkplaatsen voor steenhouders, timmerlieden en smeden, en leggen een nutstuin aan. Ook vele tientallen stagiairs van opleidingen uit de buurt zijn hier aan het werk. Op bouwkundig gebied zette de stichting de eerste stappen. Een van de prioriteiten was het veiligstellen van de restanten van de toren. Die waren in slechte staat door vorstschaad en helaas ook door vandalisme. Zo troffen de vrijwilligers in de kelder een ontplofte gasfles aan. Zij haalden gevaarlijk losliggende hardstenen kroonlijsten en vele honderden losse bakstenen weg en plaatsten een stalen hulpconstructie midden in de toren, die de beide helften borgt. De constructie is ook als uitkijktoren in gebruik.

» Verder liet de stichting de nog resterende fundering van de bouwhoeve onderzoeken. Onder toezicht van archeologisch bureau RAAP vond er geofysisch onderzoek plaats en zijn de ondergrondse muurkronen van de hoeve blootgelegd om meer over de middeleeuwse funderingen onder het renaissance-muurwerk te weten te komen. Tevens liet de stichting de gehele ruïne driedimensionaal scannen. Een goed inzicht in de wording van het kasteel geeft het bouwhistorische onderzoek dat het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis uitvoerde. Archeologische onderzoeksgegevens van de Technische Hogeschool Delft uit de jaren zeventig en tachtig zijn helaas verloren gegaan bij de brand in het Faculteitsgebouw Bouwkunde in 2008, maar enkele bij dit onderzoek betrokken oud-medewerkers stelden foto's en tekeningen ter beschikking. Er is meer archiefonderzoek noodzakelijk om aanvullende informatie over de boeiende geschiedenis van het kasteel te vergaren. In archieven in binnen- en buitenland zijn waarschijnlijk nog belangrijke documenten te vinden. Dit geldt zeker voor het familiearchief van de nazaten van de oorspronkelijke bewoners, de familie Von Schaesberg.

Adolph Mulder

Van grote waarde voor de herbouw zijn de opmetingstekeningen van het kasteel en de bouwhoeve die architect Adolph Mulder in 1881 maakte. Deze getuigen bovendien van de lange relatie tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Kasteel

Schaesberg. De opmeting van Rijksarchitect voor de Monumenten Mulder was vermoedelijk mede bedoeld om een restauratieplan te kunnen opstellen en een subsidieaanvraag te onderbouwen. Mulder heeft het vervallen kasteel en de hoeve minutieus opgemeten.

Hij tekende niet alleen de gevels en de plattegronden, maar ook, op grotere schaal, stookplaatsen, scharnieren, deurkrukken en andere bouwkundige details. Gelet op de vele tekeningen en schetsen is dit waarschijnlijk het kasteel dat hij het uitgebreidst heeft opgemeten. Mulder nam ook ruim foto's en op sommige daarvan zijn zijn vrouw en zoontje te zien, zittend in een venster of kijkend uit het raam. Zijn foto's, opmetingstekeningen en schetsboeken bevinden zich in het archief van de Rijksdienst. Zij bieden de mogelijkheid om het kasteel en de hoeve nauwkeurig te herbouwen, want deze waren in 1881 nauwelijks veranderd sinds de laatste grote verbouwing in 1650.

Ambachtelijke scholing

Een team van toegewijde studenten, scholieren, wetenschappers, vrijwilligers en ambachtsmensen is dus hard aan het werk om het kasteel in oude glorie te herstellen. Een belangrijk aspect daarbij is het aanbieden van ambachtelijke scholing. Aangezien er op termijn een groot tekort aan ambachtslieden dreigt, wil de stichting een rol spelen bij het in stand houden van restauratieambachten. Kasteel Schaesberg biedt jonge mensen de gelegenheid om zich te bekwamen op vele vakgebieden, zoals metselen, timmeren en smeden. Deze ambitie is cruciaal

voor het behoud van de vele monumentale gebouwen die Nederland rijk is. Hopelijk kan Schaesberg zo uitgroeien tot een erfgoedcampus, waar ambacht en wetenschap hand in hand gaan.

Dit biedt jonge mensen de gelegenheid om zich te bekwamen op vele vakgebieden

Het steen voor steen herbouwen van het kasteel en de hoeve is van groot cultuurhistorisch, educatief én economisch belang. De interessante geschiedenis van het kasteel, zijn bewoners en de regio alsook de ambachtelijke bouwmethoden, zullen op een attractieve manier onder de aandacht worden gebracht. Om te beginnen zullen er heel veel veldbrandstenen gebakken moeten worden. ☒

Aryan Klein is directeur van Stichting Landgoed Slot Schaesberg, aryan.klein@slotschaesberg.nl.

Nadere informatie: Taco Hermans, specialist kastelen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, t.hermans@cultureelerfgoed.nl.

Zie ook www.slotschaesberg.nl.

En zie www.cultureelerfgoed.nl voor de handreiking 'Een toekomst voor kasteelruïnes'.

De hoeve eind negentiende eeuw, met links de vrouw en de zoon van Adolph Mulder

De noordgevel van het kasteel op een van Adolph Mulders tekeningen uit 1881

Twee specialisten archeozoölogie

Wat dieren over mensen zeggen

Inge van der Jagt en Roel Lauwerier te midden van de archeozoologische vergelijkingscollectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Wat doet een specialist archeozoölogie eigenlijk?

Roel Lauwerier: 'Bij bijna iedere opgraving vinden archeologen botten van dieren. Omdat een groot deel van Nederland nat is, blijven die goed bewaard. Dat is bijzonder. In andere landen is dit veel minder het geval. Wij adviseren gemeenten en organisaties als Rijkswaterstaat en Staatsbosbeheer hoe ze het beste met dat dierlijke botmateriaal om kunnen gaan. Soms doen we dat rechtstreeks, vaak loopt het via de adviseurs van de Rijksdienst en voor een deel leggen we het advies in richtlijnen vast.'

Wat maakt die botten zo belangrijk?

Roel Lauwerier: 'Aan de hand van de beesten kun je iets over de mensen uit het verleden zeggen. Waar leefden ze van? Hoe zat hun economie in elkaar? Hoe dachten ze? Dieren waren – en zijn – een belangrijk onderdeel van de samenleving.'

Inge van der Jagt: 'Je kunt veel concluderen uit de plaats waar de botten teruggevonden zijn, uit slachtopsporen en of ze tot een gebruiksvoorwerp bewerkt zijn. Soms liggen er botten bij elkaar waarvan je dat niet verwacht, zoals de schedels van een rund en een paard onder een drempel. Dat kan een bouwoffer geweest zijn.'

Roel Lauwerier: 'Archeozoölogen bestuderen dus de relatie tussen mens en dier. Dan gaat het over jacht, veeteelt, huisdieren, het gebruik van dierlijke producten, consumptie van melk en vlees.'

Zijn er ook andere organisaties die dit doen?

Roel Lauwerier: 'Bedrijven en universiteiten doen veel archeozoölo-

gisch onderzoek om het verhaal van het verleden te schrijven. Maar wij richten ons op de aspecten die voor de monumentenzorg van belang zijn. Zo bestuderen wij de degradatie van botten, ontwikkelen nieuwe onderzoeksmethoden en stimuleren het niveau van het specialisme.'

Inge van der Jagt: 'Ook verenigen wij alle archeozoölogen om nieuwe ontwikkelingen te bespreken.'

Roel Lauwerier: 'Dan wisselen we bijvoorbeeld uit hoe je het beste de slachtleefijd van vee bepaalt. Al die eenlingen voelen zo beter dat zij collega's zijn en schieten elkaar daardoor voortaan eerder te hulp. Zo brengen we gezamenlijk de kwaliteit van het onderzoek omhoog.'

Inge van der Jagt: 'Alle archeozoölogen kunnen ook onze vergelijkingscollectie gebruiken.'

Roel Lauwerier: 'Een bot dat ze niet een-twee-drie thuis kunnen brengen, kunnen ze hier vergelijken met exemplaren waarvan de soort wel bekend is.'

Wat maakt dit werk mooi?

Inge van der Jagt: 'De brede kijk op de archeologische monumentenzorg is interessant. Het gaat bovendien om dingen die nu spelen. En de relatie tussen mens en dier fascineert me.'

Roel Lauwerier: 'Archeologie staat niet alleen midden in de huidige maatschappij, maar ook in die van het verleden. Het is prachtig om daar vanuit mijn achtergrond als bioloog een bijdrage aan te kunnen leveren.'

Dirk Snoodijk

gisch onderzoek om het verhaal van het verleden te schrijven. Maar wij richten ons op de aspecten die voor de monumentenzorg van belang zijn. Zo bestuderen wij de degradatie van botten, ontwikkelen nieuwe onderzoeksmethoden en stimuleren het niveau van het specialisme.'

Inge van der Jagt: 'Ook verenigen wij alle archeozoölogen om nieuwe ontwikkelingen te bespreken.'

Roel Lauwerier: 'Dan wisselen we bijvoorbeeld uit hoe je het beste de slachtleefijd van vee bepaalt. Al die eenlingen voelen zo beter dat zij collega's zijn en schieten elkaar daardoor voortaan eerder te hulp. Zo brengen we gezamenlijk de kwaliteit van het onderzoek omhoog.'

Inge van der Jagt: 'Alle archeozoölogen kunnen ook onze vergelijkingscollectie gebruiken.'

Roel Lauwerier: 'Een bot dat ze niet een-twee-drie thuis kunnen brengen, kunnen ze hier vergelijken met exemplaren waarvan de soort wel bekend is.'

Wat maakt dit werk mooi?

Inge van der Jagt: 'De brede kijk op de archeologische monumentenzorg is interessant. Het gaat bovendien om dingen die nu spelen. En de relatie tussen mens en dier fascineert me.'

Roel Lauwerier: 'Archeologie staat niet alleen midden in de huidige maatschappij, maar ook in die van het verleden. Het is prachtig om daar vanuit mijn achtergrond als bioloog een bijdrage aan te kunnen leveren.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

‘Op de museale weegschaal’ buiten het museum

Gevaarte op een goudschaaltje

Niet alleen musea maken keuzes uit hun verzameling. Ook andere organisaties doen dat. En ook zij kunnen daarbij *Op de museale weegschaal* gebruiken. Deze methode biedt hulp bij het afwegen. DIRK SNOODIJK

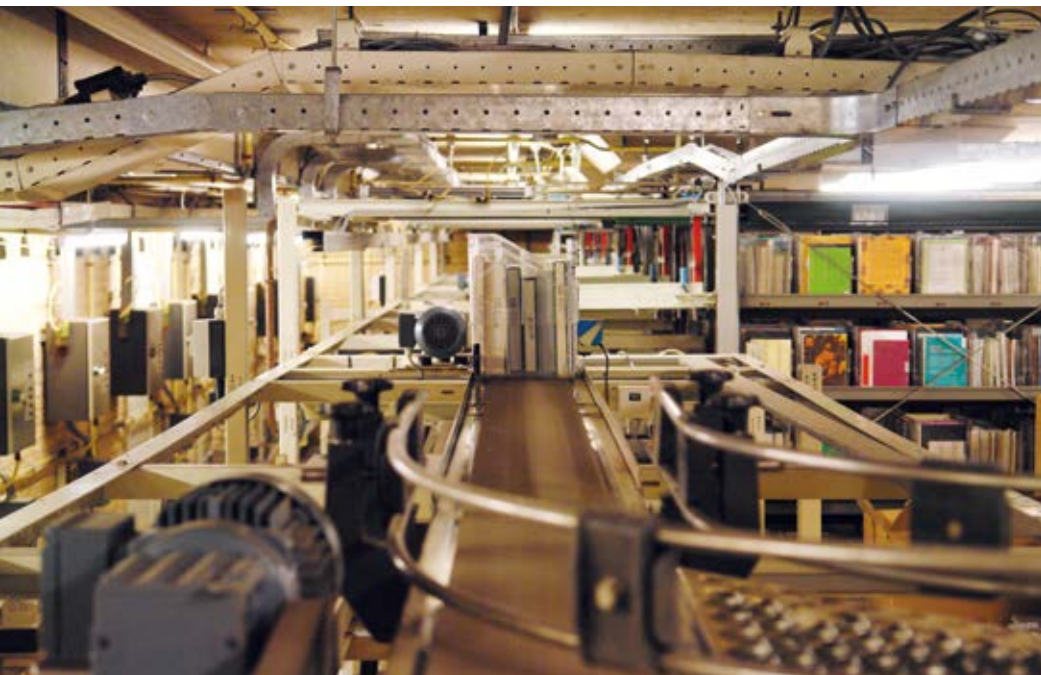
Ergens in Amsterdam staat in een kelder van de Vrije Universiteit een apparaat zo groot als een kast. Het is een wirwar van plastic bakjes, hendels, draaiwielen, buizen en veren, met opschriften als ‘Nationaal inkomen minus belastingen’, ‘Besparingen’ en ‘Binnenlandse uitgaven’. Het gevaarte neemt behoorlijk wat ruimte in. Kan wel bij het grofvuil, toch? ‘Als je niet weet waar dit apparaat voor diende, dan snap je niet welke betekenis het heeft’, zegt Tessa Luger, specialist roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. ‘Maar als je deze informatie wel hebt, dan wordt het opeens een aansprekend ding.’ Dit ding is de Ecocirc, gebouwd in 1953, in een tijd dat er nog geen computersimulaties bestonden. Gedurende enkele jaren pompten hoogleraren Economie gekleurd water door het model om hun studenten de economische kringloop te demonstreren. De Ecocirc maakte visueel hoe macro-economische grootheden met elkaar samenhangen. Een beetje meer water linksboven doet de boel rechtsonder boordevol lopen. ‘Dit illustreert mooi hoe dun de lijn is tussen wel of niet houden’, zegt Luger. ‘De beslissing om iets weg te gooien is zo genomen. Het is zo weg.’

Stappenplan

De Vrije Universiteit ging namelijk besluiten of ze de Ecocirc zou houden of niet. Zij gebruikte daar *Op de museale weegschaal* voor. Met dit stappenplan, dat de Rijksdienst in 2013 publiceerde, kunnen musea de betekenis en daarmee het belang van voorwerpen uit hun collectie bepalen. Past dit schilderij eigenlijk wel in ons profiel of kan het beter naar een ander museum? Maar niet alleen musea leggen verzamelingen aan. Ook andere organisaties bezitten roerend erfgoed. En ook zij beslissen regelmatig wat ze bewaren en wat ze wegdoen. Dus ook voor hen komt *Op de museale weegschaal* van pas. En waar kwam de Vrije Universiteit op uit? Die bewaart de Ecocirc en denkt momenteel na over een goede manier om hem tentoon te stellen.

FOTO VRIJE UNIVERSITEIT, AB FLIPSE

Bewaren of niet? De Randtriever van de Erasmus Universiteit

Bewaren of niet? Een schets van Han van der Kop uit 1934

Hoe werkt *Op de museale weegschaal*? 'Je doorloopt een aantal stappen', legt Tessa Luger uit. 'Eerst formuleer je de aanleiding. Je wilt je als instelling duidelijker profileren. Of je wilt bepalen welke voorwerpen je het beste in kunt zetten bij een herinrichting, fusie of verhuizing. Of je wilt kiezen welke er in aanmerking komen voor een restauratie. Uit de aanleiding volgt de vraagstelling en daarna stel je het referentiekader vast. Vergelijk je het ding met andere zaken binnen de instelling, of landelijk of internationaal?'

'Dit is een handig hulpmiddel om het kaf van het koren te scheiden'

'Zo voorkom je overbodig werk', benadrukt Geertje Huisman, ook specialist roerend erfgoed bij de Rijksdienst en net als Luger een van de experts die de methode hebben ontwikkeld. 'Als je alleen wilt weten of het voorwerp van lokaal belang is, dan kun je andere perspectieven buiten beschouwing laten.'

Han en Ad van der Kop

Dat was het geval in Schoonhoven, vertelt Luger. 'De stad gebruikte de methode voor de schilderijen en tekeningen van twee overleden kunstenaars uit Schoonhoven, de broers Han en Ad van der Kop. De werken zijn aan de stad nagelaten.' Het gaat om honderden portretten en landschappen uit de eerste zestig jaar van de twintigste eeuw. Ze stonden op de zolder van het stadhuis opgeslagen, en de ambtenaren gingen verhuizen. Het zijn niet alleen veel kunstwerken, maar ze zijn ook van wisselende kwaliteit. Een keuze maken lag dus voor de hand. 'De tekeningen liggen nu in het Streekarchief in Moordrecht', zegt Luger. 'En er wordt onderzocht of musea belangstelling voor de schilderijen hebben. Het kan zijn dat de stad daarna een kleinere collectie overhoudt.' Hoe bevalt het stappenplan? 'Wij horen terug dat musea en andere collectiebeheerders het een mooi instrument vinden, maar dat het ze in aanvang aardig wat tijd kost', zegt Luger. 'En sommige mensen hebben behoefte aan een onafhankelijke

buitenstaander die ze door het proces leidt, een moderator. Wij vervulden tot nu toe die rol, en wij gaan daar dit jaar anderen voor opleiden. Bovendien ontwikkelen wij momenteel enkele aanvullende elementen om de methode efficiënter te maken. Ook zullen we ter inspiratie meer voorbeelden van succesvolle toepassingen op internet zetten. Trouwens, er is in België en Scandinavië veel belangstelling voor. Deze landen merken ook dat dit een handig hulpmiddel is om het kaf van het koren te scheiden.'

Een andere context

'Een organisatie moet goed weten waar zij zich op focust', zegt Geertje Huisman. 'Dat bepaalt wat je bewaart en wat niet.' 'Bij een universiteit, een gemeente of een provincie is de context anders dan bij een museum', legt Luger uit. 'Evengoed kunnen ook dat soort organisaties *Op de museale weegschaal* gebruiken. Ook een universiteit kan formuleren waarom zij iets bewaart. Misschien wel om de geschiedenis van een bepaalde wetenschappelijke discipline te kunnen vertellen. Hoe werd hier in het verleden onderzoek naar gedaan? Dan kun je dus tot andere keuzes komen dan in een museale context.'

Dat bleek in Rotterdam. In 1969 kreeg de bibliotheek van de Nederlandse Economische Hogeschool een transportsysteem dat automatisch boeken ophaalde en weer opborg. 'Dat was toen het grootste boekensysteem ter wereld', vertelt Huisman. 'Bij een renovatie van het gebouw moest besloten worden of deze zogenoemde Randtriever gehandhaafd kon blijven of niet.' Omdat het zo'n bijzonder apparaat is, paste de school, inmiddels de Erasmus Universiteit, *Op de museale weegschaal* toe. 'Hij is ontmanteld', zegt Luger. 'Het systeem was te volumineus om in zijn geheel te bewaren. Maar de universiteit heeft de beslissing zorgvuldig genomen en de Randtriever eerst nog gedocumenteerd.' Huisman vult aan: 'De universiteit heeft via de methode transparant gemaakt hoe ze tot dit besluit gekomen is. Dat is in deze tijd van democratisering en participatie een goed ding.' ✕

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Nadere informatie: Tessa Luger, t.luger@cultureelerfgoed.nl, en Geertje Huisman, g.huisman@cultureelerfgoed.nl. Zie bovendien www.cultureelerfgoed.nl, ook om 'Op de museale weegschaal' gratis te downloaden.

Wie een oud gebouw bezoekt met een rolstoel is blij met een hellingbaan of een lift. Maar dergelijke voorzieningen kunnen het gebouw behoorlijk ontsieren. Hoe maak je een monument respectvol toegankelijk voor rolstoelen? JUDITH KUIPÉRI &

DIRK SNOODIJK

Rolstoelen in monumenten

Respectvol

Het lijkt wel een goocheltruc. Net was het nog een trap. En nu opeens vormen de hardstenen treden naar het souterrain van Museum Het Grachtenhuis gezamenlijk een plateaulift. Zo komen de mensen met een rolstoel binnen. Dat geldt ook voor de bezoekers die van een rollator, een looprek of krukken gebruikmaken. Het Amsterdamse rijksmonument uit 1665 is een paar jaar geleden met respect voor het gebouw aan rolstoelen aangepast. Want er is vaak meer mogelijk dan je denkt.

Er zijn tegenwoordig voorzieningen op de markt die optimaal recht doen aan monumenten die fungeren als school, gemeentehuis, werkplek, restaurant, winkel of museum. Openbare gebouwen dus. Wat is het alternatief voor een nieuwe lift die zich dwars door historische vloeren een weg naar boven baant? Hem buiten tegen een achtergevel bouwen? Hoe voorkom je dat trapliften fraaie trappen ontsieren? En wat te doen met afstapjes en hoge drempels? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed schrijft hier momenteel een brochure over. Aanpassingen zijn vaak goed mogelijk. Ze vergen wel fijngevoeligheid. Het is namelijk belangrijk om in ogenschouw te nemen welke aspecten van het gebouw zijn cultuurhistorische waarde bij uitstek vertegenwoordigen. Het gaat om de balans. Hoe zorg je ervoor dat oud en nieuw goed samengaan?

Dezelfde hoofdentree

Mensen in een rolstoel maken graag van dezelfde

hoofdentree gebruik als andere bezoekers. Soms is dat nu nog een ondergeschikte ingang. Zo'n alternatieve route betekent vaak dat de rolstoelgebruikers niet binnenkomen bij de ontvangstbalie, de garderobe of de start van een tentoonstelling. Dat is jammer. Daarom kreeg het Academiegebouw uit 1891 van de Universiteit Utrecht twee hellingbanen bij de hoofdentree. De bestrating van het voorplein zet zich erop voort, en ze vlijen zich zo natuurlijk tegen de twee vleugels van het gebouw aan dat het net lijkt of ze er altijd al gelegen hebben. Niet ver vandaar, voor de deur van buitenhuis Oud-Amelisweerd bij Bunnik, dat in 1770 gebouwd is, zouden dergelijke hellingen echter niet goed gepast hebben. Om de paar treden voor de ingang te overbruggen is er daarom nu een plateaulift aangebracht, die na gebruik weer geheel in de straat verdwijnt.

De meeste rolstoelers bewegen zich bovendien graag zelfstandig door een gebouw, zonder al te veel op te vallen. Daarom heeft het Stedelijk Museum in Amsterdam onlangs in het oude gedeelte uit 1895 een plateaulift vervangen. Deze waarschuwde omstanders met licht en geluid zodra zij in werking trad. De gebruiker trok daarmee ongewenst veel aandacht. De nieuwe lift gaat zonder dergelijke signalen omhoog en omlaag. Ander voorbeeld: voormalig zendstation Radio Kootwijk op de Veluwe. Dat is een prachtig art deco-gebouw uit 1923. Er worden vandaag de dag regelmatig evenementen in georganiseerd. Om met een rolstoel boven te komen zakt een deel van de tegelvloer naar beneden, afgeschermd

door een glazen balustrade. Ook deze plateaulift is haast onzichtbaar weggewerkt.

Gelijkvloers

Hoewel het prachtig is dat dergelijke voorzieningen tegenwoordig bestaan, is het zaak om voor de aanleg daarvan eerst goed naar het gebouw te kijken. Hoe valt het monument zo goed mogelijk te benutten opdat grote ingrepen achterwege kunnen blijven? Bijvoorbeeld door de zaken waar alle bezoekers, met of zonder rolstoel, toegang toe zouden moeten hebben zo veel mogelijk in gelijkvloerse ruimten te

De plateaulift voor Oud-Amelisweerd verdwijnt na gebruik weer geheel in de straat

binnenrollen

Het lijkt net of de hellingbanen voor het Academieggebouw van de Universiteit Utrecht er altijd al gelegen hebben

Aanpassingen vergen fijngevoeligheid

organiseren. Ga bovendien uit van het principe dat niet ieder deel van het monument voor iedere bezoeker toegankelijk hoeft te zijn. Pas wanneer dat niet mogelijk is, kun je voor rolstoelvoorzieningen kiezen. Op die manier pakte Museum Ons' Lieve Heer

Een bescheiden traplift in buitenhuis Oud-Amelisweerd bij Bunnik, niet ver van Utrecht

op Solder in Amsterdam het aan. Een paar maanden geleden is deze ongeschonden, zeventiende-eeuwse schuilkerk uitgebreid met een entreegebouw en een ondergrondse passage.

Rolstoelgebruikers staan in het nieuwe deel via een *tablet* met beeld en geluid in contact met de rest van het gezelschap die het museum bezichtigt. Er is namelijk bewust voor gekozen om het oude huis niet voor rolstoelen toegankelijk te maken. De daarvoor noodzakelijke aanpassingen zouden een te grote inbreuk vormen op het smalle grachtenpand, waarin niet al te brede houten trappen de verdiepingen verbinden. Het gebouw zelf is immers de bezienswaardigheid. Janine Huizenga van het bedrijf Creative Cooperative ontwierp een applicatie die mogelijk maakt dat de bezoekers 'gezamenlijk een nieuwe museale ervaring beleven'. Huizenga: 'De informatie op de *tablet* is uitgebreider dan de uitleg die de bezoeker in het huis krijgt. Door de uitwisseling van de kennis over en weer ontstaat voor beiden een nieuwe ervaring. Ook andere musea zijn al geïnteresseerd.'

Communiceren

Wanneer een gebouw niet geheel voor rolstoelen toegankelijk is, valt het aan te raden dat goed te communiceren. Dat doet Paleis Het Loo bij Apeldoorn bijvoorbeeld, gebouwd rond 1690. Bezoekers met een rolstoel kunnen sommige vertrekken niet in en de grindpaden rondom het paleis zijn voor hen niet ideaal. Dat geeft de organisatie duidelijk op haar

BUITENROLLEN

In historische parken kan voor rolstoelers de steilte van bruggen een probleem zijn. Op Soestdijk is er naast zo'n oude, steile brug daarom een vlakke gelegd. Ook bij paden, terrassen en pleinen kan zonder esthetische concessies met stabilisatieplaten een ondergrond van gras, grind of zand voor rolstoelen toegankelijk worden gemaakt.

website aan, zodat iedereen dat voor zijn bezoek al kan weten.

Ook de beheerders van Kasteel De Haar, bij Utrecht, schrijven op hun website dat het kasteel niet toegankelijk is voor rolstoelen. Vanwege de smalle trappen is tijdens een rondleiding voor rolstoelers alleen het souterrain toegankelijk. Paleis Soestdijk vermeldt dat rolstoelen die groter zijn dan 90 bij 120 centimeter niet in de lift passen en dat hun eigenaren daarom helaas niet deel kunnen nemen aan een bezoek aan het paleis. Op deze manier stemmen Het Loo, De Haar en Soestdijk de verwachtingen van het publiek af op de mogelijkheden van het gebouw. ☒

Judith Kuipéri is zelfstandig onderzoeker en Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, kuiperjudith@gmail.com & d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: Ben Kooij, specialist bouwhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.kooij@cultureelerfgoed.nl.

DE BOUWSCULPTUUR VAN DE UTRECHTSE DOM

Een andere kijk op de bouwgeschiedenis
Elizabeth den Hartog, *Studies naar bouwsculptuur* 3, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Wbooks, Zwolle, 384 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 94 625 8073 2

De Domkerk in Utrecht bezit een grote hoeveelheid unieke bouwsculpturen. In deze monografie staat universitair docent architectuurgeschiedenis Elizabeth den Hartog uitgebreid stil bij de betekenis van onder meer dertiende-eeuws bladwerk, waterspuwers, monstertjes, engelen met passiesymbolen, consoles met schilddraggers en profeten. Al in de negentiende eeuw was het Rijk nauw betrokken bij de restauratie van het kloosterpand van de Domkerk. Sculpturen van een Sint-Maartencyclus zijn toen gereconstrueerd en de authentieke reliëfs zijn bewaard gebleven in het Rijksmuseum. Fragmenten van een gotisch fries rond het koor kwamen terecht in het Centraal Museum. Het beeldhouwwerk verlaat slechts zelden het depot. Daarom is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verheugd dat er in de Domkerk een lapidarium wordt ingericht, waar de bouwsculptuur een permanente plaats krijgt.

in dit boek gebundeld. Dirk J. de Vries, specialist bouwhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, onderscheidt bijvoorbeeld verschillende steenhouwers aan de hand van leeuwenkoppen op gevels.

TERUG NAAR DE FABRIEK

25 industriële iconen met nieuwe energie
Marcel Bayer, Jaco Boer e.a., Oostenwind, Amsterdam, 272 pag., gebonden, € 25,-, ISBN 978 94 91481 07 9

Vijf tekstschilders reisden door heel Nederland langs 25 voormalige fabrieksterreinen. Bij de keuze lieten zij zich adviseren door onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In al die oude gebouwen vinden nu andere bedrijven onderdak, vaak meerdere in één fabriek. Zo is schakelkastenfabriek Hazemeyer uit 1914 in Hengelo nu een zzp-plek, proeflokaal, theater en fitnesscentrum. In de wapenfabriek in Zaandam uit 1889, de zogeheten Rijksartillerie-inrichtingen, huizen een expositieruimte, ateliers en een woonwinkel. En in een loods uit 1920 van de Elektrochemische Industrie in Roermond doen tegenwoordig een poppodium, filmhuis, restaurant en muziekschool hun ding. Al die fabrieken hebben het ruige uit hun industriële hoogtijdagen behouden, maar ook de vervallen sfeer uit de jaren dat de lege gebouwen stonden te verkommeren. De vlot geschreven besprekingen van de 25 terreinen lezen als aanbeveling om er snel eens een kijkje te gaan nemen. Het boek is dan ook voorzien van de adressen van alle genoemde bedrijven.

BUITENPLAATSEN IN DE GOUDEN EEUW

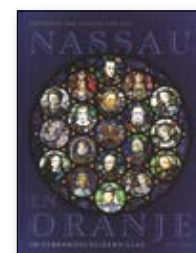
De rijkdom van het buitenleven in de Republiek
Bas Aarts, Martin van den Broeke e.a., Adelsgeschiedenis XIV, Verloren, Hilversum, 336 pag., gebonden, € 34,-, ISBN 978 90 8704 538 8

Per provincie onderzoeken de auteurs hoe rijkelui in de zeventiende eeuw op hun buitenplaatsen leefden. Zij lieten op het platteland een paradijs aanleggen, waar zij de stinkende stad ontvluchtten. Rond Utrecht en Amersfoort bijvoorbeeld streken veel nieuwe rijken uit Amsterdam neer. Zij bleven echter hun sociale wereld in Amsterdam houden en ambieerden geen carrière in het Utrechtse bestuur. En Noord-Brabant was minder geliefd. Daar was de eeuw niet van goud. Hier lag de frontlinie tussen de Republiek en de Spanjaarden. Dat was niet zo paradijselijk.

NASSAU EN ORANJE IN GEBRANDSCHILDERD GLAS

1503-2005
Simon Groenveld, Taco Hermans en Emerentia van Heuven-van Nes, Verloren, Hilversum, 316 pag., gebonden, € 39,-, ISBN 978 90 8704 535 7

In heel wat kerken en andere gebouwen bevinden zich gebrandschilderde ramen waarop een lid van de familie Oranje-Nassau afgebeeld staat. Oud-conservator van Paleis Het Loo Emerentia van Heuven-van Nes traceerde er zo'n 130. Het leeuwendeel stamt uit de twintigste eeuw en bevat alleen het familiewapen. Maar op sommige valt meer te zien. Op het oudste raam knielt graaf Engelbrecht II devoot naast de tafel waar Jezus zijn laatste avondmaal geniet. Dit raam uit 1503 in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen is na de vernietigende Beeldenstorm van 1566 geheel opnieuw ontworpen en gemaakt. En in de Sint-Janskerk van Gouda krijgt sinds 1604 een glazen Willem de Zwijger te horen dat Leiden ontzet is. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed leverde aardig wat foto's voor het boek. En de glasspecialist van de dienst, Taco Hermans, legt in een hoofdstuk uit hoe je glas in lood maakt, herstelt en beschermt.

ONZICHTBAAR ZWOLLE

Archeologie en bouwhistorie van de stad
Wijnand Bloemink, Peter Boer e.a., Spa, Zwolle, 372 pag., € 34,95, ISBN 978 90 8932 126 8

Veel te zware muren tussen sommige huizen zouden wel eens de resten van de middeleeuwse stadsmuur kunnen zijn. De huizen rond de Nieuwe Markt zijn gebouwd met het sloopmateriaal van het in 1645 afgebroken Betlehemklooster. En door een geheimzinnig gat in een muur blijkt in de Tachtigjarige Oorlog een ketting gespannen te zijn om Spaanse ruiters tegen te houden. In de binnenstad van Zwolle hebben archeologisch en bouwhistorisch onderzoek de afgelopen vijftig jaar interessante resultaten opgeleverd. Die zijn

NATUUR & CULTUURHISTORIE

Natuur als spiegel van onze geschiedenis
Mirjam Koedoot en Marianne Wilschut, VHL,
Leeuwarden, 84 pag., gratis te verkrijgen via
info@hogeschoolvhl.nl, ISBN 978 90 821195 5 8

Nieuwe bomen die de wind belemmeren een historische molen te bereiken. Metselaars die om plantjes op oude kademuren heen voegen. En vogels die de afgelopen zes jaar vrij spel hadden op het gesloten vliegveld Soesterberg schrikken van de fietsers die er nu rond mogen rijden. In zes prettig geschreven hoofdstukken snijden Koedoot en Wilschut de wisselwerking tussen cultuurhistorie en natuur aan. Het boek kwam tot stand dankzij een financiële bijdrage van onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hoofd Landschap Henk Baas van de dienst schreef het nawoord. In het voorwoord stelt Pieter van Vollenhoven voor om de zorg voor de natuur net zo in te richten als de zorg voor monumenten. Achterstallig onderhoud aan een rijksnatuurmooiement zou dan deels met subsidie en deels met ander geld aangepakt worden.

DE BOUW VAN EEN OOST-INDIËVAARDER

Visie op de bouw van een Hollands spiegelretourschip in de Gouden Eeuw
Willem Vos, Walburgers, Zutphen, 168 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 94 6249 032 1

Met dit boek in de hand kun je een VOC-schip bouwen. Scheepsbouwer Willem Vos schreef er al zijn beroepsgeheimen in op. Stap voor stap instrueert hij aan de hand van eigen technische tekeningen hoe je eerst de kiel moet maken, en daarna de voorsteven, de spiegel, de huid, de spanten, de dekken tot en met de tuigage, de zeilen en de rode leeuw voorop. Hiermee draagt hij de kennis en ervaring over die hij opdeed bij het reconstrueren van de Batavia: 'De lassen van de lijfhouten moeten zo veel mogelijk uit de buurt van de spuipijpen blijven.' De Batavia is in 1628 in acht maanden tijd gebouwd, en verging al na een halfjaar. Vos deed er vanaf 1985 met een ploeg voorheen werkloze jongeren tien jaar over om dit schip na te maken. Maar hij moest dan ook op ontdekkingstocht, want de scheepsbouwers van de zeventiende eeuw schreven nauwelijks wat op. Daarom bestudeerde Vos wrakken, houten huizen uit die tijd, en schilderijen en prenten. Zo leerde hij dat de grote en bezaansmast wat achterover horen te hellen en de fokkenmast voorover. En dat je vingerlingen eerst met lood moet bekleden voor je ze dubbelt met dubbeldelen en dubbelspijkers. De nieuwe Batavia ligt in Lelystad en heeft één keer gezeild. ☒

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.
Jaargang 8, nummer 1, januari 2016

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Paul Schaap en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Peter Don, Marije de Heer Kloots, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Esther Jansma, Ben Kooij, Birgit Reissland, Kris Roderburg, Sylvia van Schaik, José Schreurs, Jinna Smit, Marike Snoek, Benno van Tilburg en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Chris Booms pag. 32 & 33, Agnes Brokerhof 3, Mario van IJendoorn 2, 12, 13 & 14, Ron Kievits 16, Jan-Willem de Kort 6 & 13, Michel Mees 23, Rutger Morelissen 2 & 17, Adolph Mulder 2, 26 & 28, Wendy Oakes 15, Birgit Reissland 20 & 21, Ruben Schipper 2, 4 & 29, Dirk Snoodijk 3, Siebe Swart 25, Sergé Technau 24, Marie Cécile Thijs 2, Jessy Visser 22, Hans Waalewijn 3 en Paul van Wel 15), tenzij anders vermeld

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Xerox/OBT, Den Haag

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed is gedrukt op PEFC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De biofolie waar het in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

APPLAUS OP DE WERF

Met een spetterende voorstelling is in Den Helder een nieuwe schouwburg geopend. Op de historische Rijkswerf Willemsoord kregen in oktober twee rijksmonumenten samen deze mooie functie: de ketelmakerij uit 1920 en de machinebankwerkerij uit 1916. In de binnenstad voldeed het theater van De Kampanje uit 1965 niet meer aan de eisen van de tijd. Ontwikkelaar Zeestad maakte daarom in anderhalf jaar de gebouwen in de zuidwestelijke hoek van het werfterrein geschikt voor hun nieuwe bestemming. Bij de verbouwing, naar spectaculair

ontwerp van architecten Frits van Dongen en Patrick Koschuch, stond de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de betrokken organisaties met adviezen bij. Want een theater vraagt nogal wat van een monumentaal pand dat niet als zodanig gebouwd is. Zo zijn er diverse voorzieningen nodig om grote stromen publiek op te vangen. En: zonder toneeltoren geen schouwburg. De ketelmakerij is dus uitgebreid met een opbouw om decorstukken, lampen en doeken zo hoog op te hijsen dat deze buiten het blikveld van het publiek komen. De architecten ontwierpen hiervoor een met goudplaten beklede toneeltoren, die 'het goud van

Den Helder' markeert. De Rijksdienst is enthousiast over de subtiële wijze waarop deze en andere ingrepen zijn vormgegeven en uitgevoerd. Zoals het architectenbureau het zelf verwoordt: 'De kracht van de interventie schuilt in de precisie van de restauratie in combinatie met de radicaliteit van de toevoegingen.' Met een prachtig resultaat. Applaus! ✎

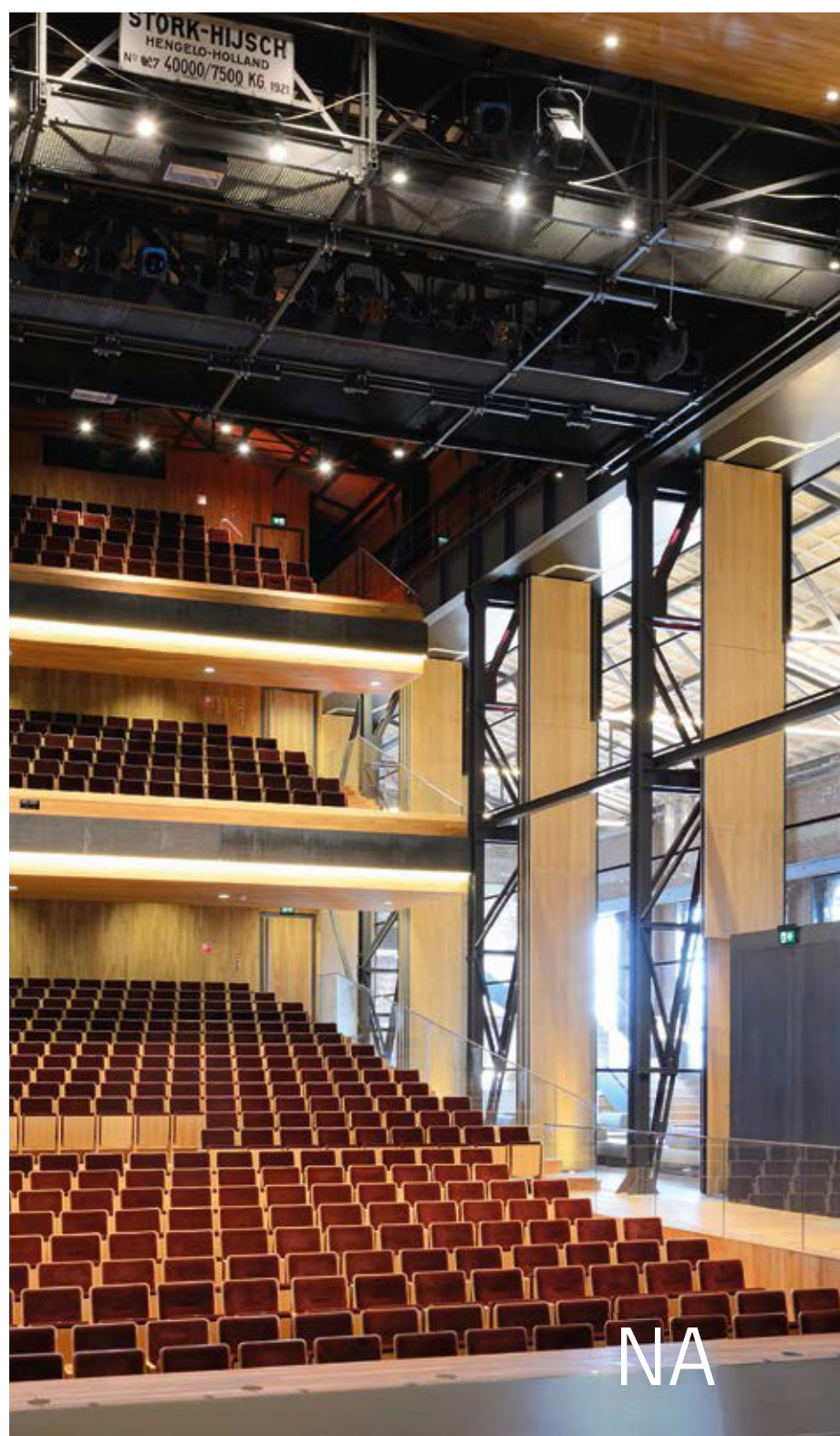
MARIJE DE HEER KLOOTS, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.de.heer.kloots@cultureelerfgoed.nl.

Zie www.kampanje.nl voor bezoekmogelijkheden en voorstellingen.

VOOR

2014: De ketelmakerij op Rijkswerf Willemsoord voor de verbouwing

NA

2016: De ketelmakerij is samen met de machinebankwerkerij in een theater veranderd